

שמואל רון

קטעי זכרונות

בקיץ 1940, בסוסנובין, הצטרפתי לתנועת השומר הצעיר, אשר פעלה במחתרת. יחד עמי הצטרפו גם חברי ליפק מיניץ. מיטב הנער בגיטו השתייך כבר לפני כן לתנועות הנער והלוציות, ואחרים הצטרפו זה מקרוב. אחד האנשים שהשפיע עלינו בכיוון זה היה קלמן טנצר, אשר שימש כראש הקן של השומר הצעיר עם פרוץ המלחמה.

השומר הצעיר והתנועות האחרות פיתחו פעילות גרחת, תרבותית וסוציאלית, למען כל שכבות העם ובעיקר למען הנער. חברי התנועות קראו חרבה ולמדו חרבה. התנועה גילתה עירנות ועניין רב בכל השאלות האקטואליות שהתעוררו וגיבשה לעצמה עמדות מוגדרות. התנועה ראתה את עצמה כחלק מן העולם האנטי־פשיסטי, העומד במערכה נגד הנאצים, וחיוכה את הצעירים ברוח זו.

סיסמת השעה היתה — להחזיק מעמד. חשיבות רבה היתה לרעיון ולמעשה של עזרה עצמית ועזרה הדדית, לא רק כלפי חברי התנועה עצמם, אלא לגבי הכלל היהודי. חברים רבים עסקו בפעולות רבות ושונות לעזרתן של משפחות נזקקות מבחינה כלכלית או מבחינה אחרת. קלמן טנצר העלה על נס, בשיחות אישיות, את היהדות החרדית וביקש ללמוד ממנה את הדבקות באמונה ואת שמירת המצוות בשעה העזרה לזולת. דווקא מפני שהתנהגות זו הפכה בתקופה האכזרית היתה תופעה נדירה יותר ויותר והיתה רחוקה מלהיות נחלת הכלל, היתה לה חשיבות מיוחדת מבחינתנו.

השומר הצעיר וגם תנועות אחרות קיימו בית־ספר יסודי במחתרת, שכן השלטון הגרמני גזר על סגירת בתי־הספר לילדים יהודיים. נעשה מאמץ לרכז ילדים רבים, ככל האפשר, משכבות העוני, שלא הצליחו לגמור בית־ספר לפני פרוץ המלחמה. הפעולה נעשתה ליסמה, ללא כל כוונה למשוך את הילדים לתנועה. המורים היו כולם מתנדבים. בתקופה מסוימת השתתפתי גם אני בהנהלת בית־ספר כזה. ייתכנו חשיבות רבה לא רק ללימודים, כי אם לעצם קיומה של מסגרת חינוכית מאורגנת. בידענו כי חינוך מאורגן הוא אסור, הסוינו את עבודת בית־הספר בדרכים שונות.

לפעולה זו היתה משמעות ציבורית חשובה מאוד בכך, שראש היודנראט, על אף התנגדותו לפעולה מהתרתית כלשהי, נאלץ היה בסופו של דבר לתמוך בחינוך המאורגן והעמיד פנים של דואג לטובת הציבור. עסקנים ציוניים, ביניהם עורך

„ואגלעמבער צייטונג“ שהופיע בעבר בעיר דומברובה גורניצ'ה, דרשו ממנו לאפשר לנוער להמשיך בפעולה החינוכית. בעקבות התערבות זו הוקם ליד בית התבשיל לצרכים של היודנראט מועדון לילדים ולנוער וגם מחלקת לטיפול חינוכי, שבראשה הועמדו פעילי הנוער הציוני יוסף קורדון, סאמק מריטליס ואחרים.

קיום התנועות ככללן לא יכול היה להישאר בבחינת סוד לגבי היודנראט, אשר העלים עין מפעולתן בשלב זה. למוניק מרין, ראש היודנראט, היו מנמנות לרכוש את אמונו של הנוער ולקבל את הכרת הנוער בו כמנהיג נאמן לעם.

בעניין זה של היחסים עם היודנראט נטושה היה ויכוח מר וקשה בין התנועות השונות. אנשי „הנוער הציוני“ גרסו שיש לנצל את עזרת היודנראט לפעולות מועילות, כגון הפעולה החינוכית והסוציאלית. מאידך גיסא גרסו „השומר הצעיר“ ו„דרור“ כי כל שיתוף פעולה עם היודנראט מחזק את עמדתו הפוליטית בציבור היהודי. על אף העובדה שבאותו שלב עוד לא העלינו על הדעת כי תהיה השמדה טוטאלית, היינו משוכנעים כי עלינו לערער בכל מחיר את עמדת היודנראט המטמט מכשיר בידי השלטונות. היו גם דעות שונות על כך בהנחות אלה, שבשטחים מסוימים יש לשתף פעולה, ובמקרים אחרים יש לנקוט עמדה אופוזיציונית מובהקת אל היודנראט. במיוחד היו שצידדו בשיתוף פעולה עם היושב-ראש בשטח העבודה התרבותית וה„אומשיכטונג“ (הסכה מקצועית), שכן פירוש הדבר — אפשרות של פעולה במסגרות פחות או יותר לינאליות.

כאמור לעיל, יצאתי לעבודה עם ילדים מבני דלת-העם כמדריך וכן כמורה למלאכת-יד ולציור. בעזרת מקצועות אלה, שסוחר היה להורותם, ניתן היה להגניב גם לימודים כלליים. עבודתי זאת נעשתה בידיעת התנועה, אבל לא בשליחותה הרשמית. מגעי עם הילדים בני שכבות העוני ועבודתי אתם הגבירו את רגשי הזדהות עם המוני העם.

עד סופה של שנת 1942 המשיכת התנועה להתקיים גם בחלק הגיטו במתכונת של התקופה הטרום מלחמתית. היו בה כל השכבות, מבני-מדבר, צופים, צופים-בוגרים ועד בוגרים. בסוסנוביץ מורגש היה מחסור בפעילים בוגרים גם בשנים האחרונות לפני המלחמה. לא כן בבנדן, שם נשאר מספר פעילים רב יותר ועל כן עמד הקן על רמה כללית גבוהה בהרבה מזו של הקן בסוסנוביץ. הייתי פעיל בתנועה במשך כל תקופת הגיטו וכל עוד המשיכו להתקיים השרידים האחרונים. בשנים 1941–1942 מנינו בסוסנוביץ 150–200 איש מכל הגילים. אותו מספר חברים היה גם בבנדן. הקשר בין שני ריכוזי התנועה בסוסנוביץ ובבנדן היה הדוק מאוד והיתה לנו הנחנה משותפת לשני הריכוזים.

היתה פעילות רבה בשטח החינוכי, בעזרה הדדית ובהסברה פוליטית (בקרב המבוגרים בלבד). היה צימאון רב ללמוד ולדעת. ידענו כי בווארשה התקיימו סמינרים במחתרת וגם אנו קראנו ולמדנו הרבה. היו ויכוחים רבים וערים בשאלת החזית השנייה ובשאלת היחס לברית-המועצות. בעיית זו פילגה את התנועות,

אם כי כולם, ללא יוצא מן הכלל, התפללו וציפו לנצחונם של הרוסים, בדרך-לא-דרך הגיעו אלינו ידיעות על ביקורו של מאיסקי בארץ-ישראל ועל התעניינות בביאליק באוניברסיטה מוסקבה. נאחזנו בידעות מסוג זה כמו בסימפוטמים של המיכה ביחסה של מוסקבה ליהדות ולציונות. היו גם דעות ברדוזת על הצורך ללכת מזרחה ולנסות לפרוץ דרך החזית לצד הרוסי ולהצטרף אל הצבא האדום במלחמתו בנאצים.

התנועה הקרובה ביותר אל השומרי-הצעיר מבחינה אידיאולוגית היתה „רדור“ פרייהייט¹. תנועה זו ראויה לשבח על פעילותה הרבה ועל כושרה לקיים במשך כל תקופת האימים ההיא, על אף הקשיים האובייקטיביים העצומים, את אחדותה הרעיונית והארגונית. חבר הפעילים של התנועה חי חי קומונה. הם קיימו קיבוץ למבוגרים ובית יתומות. פעילותם לא הצטמצמה בהגים אלה, כי אם חדרה לשכבות רחבות ונהנתה מיוקרה רבה בציבור הרחב.

וגלמכיה אסגם נחשבה כבעלת קו אחיד באופי היוזמאטים, אבל למעשה היו אי-אלה הבדלים לוקאליים. בבניין גילה היוזמאט גישה נוחה יותר לפעולות התנועות מאשר בסוסנוביץ. הדרות לכך הצליחו התנועות לקיים מכבסה, בית-יתומות ואת המפעל החשוב ביותר — תווה התכשרת בסרודולה, בה היו מיוצגות כל התנועות החלוציות, אשר שימשו נקודת איחוי בימים ההם, הדרות לאווירה הארץ-ישראלית והחלוצית ששררה בה. בחוזה התקיימו אסיפות סערות, ויכוחים, מסיבות שבת וחג ומפגשי-רעים. השירה מילאה תפקיד חשוב בתווי התנועות באשר ניתן היה לבטא בה את סערת הנפש ומרעקתה יותר מאשר בכל צורת אחרת. אופיינית לתפקידה של החווה ניתן לראות בסיסמה שהייתה מקובלת בסביבתנו באותם הימים: „כי בסרודולה תצא תורה“.

השומרי-הצעיר ו„פרייהייט“ קיימו פעולות משותפות והיתה נוצעת משותפת לשתי התנועות, אליה הצטרפו גם — בשלב מאוחר יותר, כשעל הפרק עלתה שאלת ההגנה — אנשי גורדוניה והשומרי-חדתי. בפעולות המשותפות היתה לי האפשרות להיטג עם פרומקה פלוסניצקה, אשר שימשה כשליחה נודדת מטעם מרכז „החלוץ“ במאדשה. היא הצטיינה באישיות מקסימה ובעלת יכולת אירגונית רבה. היתה לה יד בכל הפעולות האירגוניות; פשוטה ועממית בהופעתה. לרבים כמזגי, ששפתנו היתה פולנית, קם במיוחד דבר היותה מעורה וספוגה בתרבות אידיש. בחורף 1941–1942 ביקרה אצלנו בשליחות מטעם התנועה טוסייה אלטמן, וגם הופעתה השאירה רושם רב. מטרת שליחותה היתה להכין את אנשינו לקראת יציאה אל מתחם לחומות הגיטו בכדי להקים שם בסיס עזרה והצלה לגזורים בגיטו. היא דרשה מאיתנו להעיד, אמנם תוך זהירות מקסימלית, אך עם זאת לא כמעשה גבורה חד-פעמי, אלא כמאמץ נועז מתמיד שהכרח לעשותו. היא אירגנה בין השאר גם חוגים לימודיים ומסרה לנו על הקשרים עם חלק מהצופים הפולניים, באמצעותה של אירנה אדמוביץ.

על אף היותנו מנותקים מן העולם ידענו על המתרחש מתוך שמועות שהיו חדרות אל הגיטו מן העולם החיצון. בהתחלת קיומו של הגיטו אפשר היה להשיג

עיתונים גרמניים בצורה ליגאלית. לאחר-מכן נאסרה הכנסת עיתונים לניטו והיונו משיגים אותם באורח בלתי ליגאלי. מקלטי הראדיו הוחרמו כבר עם כניסת הגרמנים. במשך הזמן התקנו שירות האונה חשאי משלנו, מעשה ידיו של חברי לייפסטיין, שהיה מקשיב בעיקר לשידורים הפולניים מלונדון.

קשרינו עם הפולנים בצד הארי היו רופפים מאוד. מחתרת קומונסטית כמעט שלא הייתה בנמצא ולא הורגשה כל פעילות מצידה. המחתרת הפולנית הלאומית, שפעלה בהדרכת הממשלה הגולה בלונדון של הגנרל סיקורסקי, לא גילתה עניין בקשר עם ציבור יהודי מאורגן כלשהו, אפילו קשרי ידידות אישיים בין יהודים בודדים לבין אנשי מחתרת זו היו אוסגם קיימים. גם לאבי היו קשרים כאלה ולא פעם השיג עתונות מחתרתית פולנית באמצעות ידידיו, במיוחד את „בולטין המחתרת“.

בסיכומי של דבר, לא הייתה באותו שלב כל עזרה ממשית ממחתרת פולנית כלשהי, ולא היה עדיין ברחוב הפולני גוף מחתרת בעל אוריינטציה פרו-יהודית, שאפשר היה לצפות ממנו לעזרה.

בינתיים התפתחו המאורעות בקצב מהיר. המצב החמיר, מיום ליום ניתכו על ראשינו גזירות חדשות ומחלומות גרועות מקדמוניהן. על אף כל מאמצינו לשמור על אנשינו והחלטתנו הנחרשת להשתמש מן הגיוסים למחנות, שאז נחשבו עוד כ„מחנות עבודה“ ולא כמחנות השמדה, לא הצלחנו למנוע את שילוחם של רבים מחברינו. שורותינו נתדלדלו, מלחמת הקיום החמירה, האפשרויות לעבודה חינוכית וסוציאלית נצטמצמו והדגש עבר בהדרגה לפעולות בעלות אופי פוליטי ובקרב חוגי מבוגרים בלבד.

על אף החמרת המצב בזגלמביה, עדיין היה אוורנו שקט באופן יחסי יותר מאשר ב„גנרל-גוברנמנט“*. בקיץ 1942 עוד לא רעבנו, כפי שרעבו יהודי ווארשה, למשל, אם כי היו כבר גם אצלנו שכבות בהן שרר רעב.

האירגון הלוחם

בקיץ 1942 התרבו השמרנות על החלטת הגרמנים לבצע השמדה טוטאלית של האוכלוסיה היהודית. מעטים התייחסו לשמרנות אלו כרצינות. כאמור, שרר עדיין בזגלמביה תנאי חיים נוחים בהרבה מאשר בשטח הגנרל-גוברנמנט, וזכר זה נתן מקום לאשליות.

הראשון שהצליח לפזר את האשליות הללו, לפחות בקרב תנועות הנוער, היה מרדכי אנילביץ, אשר הגיע בשליחות התנועה לזגלמביה בתחילת יוני 1942. לבואו של מרדכי היו כמה מטרות, בעיקר — ליכוד השורות בהשקפה.

* זגלמביה סיפחה לרייך. לכן היה הבדל בתנאים הכלכליים והסינחליים בין תחום זה לבין שאר חלקי פולין הכבושה.

מטרה אחרת לביקורו, שנשמרה כסוד, היתה לברר את האפשרות להיעזר ביושב־ראש היידנראט, מוניק מריז, לשם השגת אפשרות יציאה לחו"ל בכדי להציק את העם היהודי והעולם כולו נוכח מזימת התשומה הנאצית. מרדכי חלם גם על הקמת אירגון נוער יהודי בארצות החופשיות, אשר יבצע פעולות נקם בגרמנים, ועל ידי כך יעורר את העולם תגאור ויתריע על הסכנה של ההשמדה המתקרבת.^{*} מטרה נוספת, אשר תוך זמן קצר הפכה להיות מטרה עיקרית, היתה להכשיר את הרוחות לקראת הקמת אירגון נוער לוחם לפעולות הגנה נגד הנאצים. זכורני כי במסגרת הרצאותיו הפוליטיות, בעת היותו אצלנו, שינה מרדכי את הנושא וסיפר על ידיעות מהימנות שקיבל על פעולות טבח שערכו הגרמנים, מאיש שנמנה על קבוצת קברנים שהושארה על־ידי הנאצים כדי לקבור את ההרוגים. הוא הצליח להימלט ולהוור לגיסו ווארשה. ידיעות אלה נבעו גם לפעולות־השמדה בחלמנו ונתאשרו גם על ידי חברים שקימו קשרים עם פולנים ועם גרמנים מקורבים למקורות מוסמכים. הרחוב, העם בהמוניו, סירב להאמין לידיעות מעין אלו. יתר־על־כן, בעד גילוי האמת, שנאו ורדפו אותנו.

בואו של מרדכי שימש, על כן, מפנה בהלך הרוח ובדרכי הפעולה של התנועה והתנועות הקרובות לנו. החוג אליו השתייכתי עבר לפסים של אירגון מחתרתי לוחם. הפעולה החינוכית פסקה כמעט לגמרי. החברים אורגנו ב„חמישיות“, אשר חוייבו בקיום קשר קונספירטיבי ובמשמעת חמורה. הוטלה חובת סודיות גמורה בכל הנוגע להרכב הקבוצות ופעילותיהן. כל חמישייה, וכל חבר בתוכה, קיבלו תפקידים מוגדרים. הייתי אחראי לקבוצת בחורות בעלות קלסתר פנים „ארי“, שנועדו לפעולות „בצד הארי“. בשלב זה התחלנו להתמחות בייצור תעודות של „ארים“ למיניהן.

המסגרת המחתרתית המוחלטת לא הושגה למעשה מעולם. הואיל וקשה עד מאוד לסגל מנהלים ומסורות של תנועת נוער חינוכית ביסודה לתנאים של תנועה פוליטית לוחמת במחתרת.

הפצנו כרוזים שקראו להתנגד ליציאת ל„עבודה“ במחנות. עסקנו גם בהפצת עתון מחתרתי בשפה הפולנית בשם „Przekon“ („הפירצה“). המייסד והעורך הראשון היה מרדכי אנילביץ, כל עוד היה בסוסנוביץ. החברים ליפק מינץ, צבי דונסקי ואנו עסקנו בצד הטכני של הכנת העיתון והכפלתו. בתחילה לא היתה ברשותנו מכונת הכפלה והדפסנותו בצורה פרימיטיבית על לוחות שייש. בשלב מאוחר יותר הישגנו מכונת הכפלה. כן היה לנו, כזכור לעיל, „שרות האונגה“ לשידורי רדיו מחוץ־לארץ. ליפק מינץ היה המאזין וסיפק לנו את הידיעות על המתרחש בחזיתות המלחמה, ובעולם בכלל, ממקורות אנטי־נאציים, ואנו הבאנו ידיעות אלו בעתוננו.

המטרה שהציב לעצמו מרדכי — השגת קשר לחו"ל, שווייץ וארה"ב —

* עובדה זאת, שלא פורסמה עד כה וידועה לי מאז, אישרה אחר־כך עלידי חייקה קלינגר, בשיחות שקיימתי אתה בארץ.

באמצעות מוניק מרין, ראש היודגראט, הוכיחה עצמה כבלתי מעשית. מרדכי טעה בהערכת מעמדו של מרין אצל הגרמנים, בחושבו שהוא, "כל-יכול". הסתבר, כי גם לו רצה, לא היה ביכולתו של מרין לסייע בחשגת מטרה זו. בינתיים הצלחנו בכוחות עצמנו, ובעיקר הודות למאמצים של החברים שפעלו בשווייץ, לקשור קשר עם החברים שם, אשר עזרו במשלוחי כספים ובעיקר באספקת תעודות אזרחות של ארצות דרום-אמריקניות.*

תוצאות מעשיות לשליחותו של מרדכי אנליכין היו בהתארגנותו לקראת פעולות הגנה והצלה. מרדכי, אשר חש בכל ישותו את מלוא חומרת תסכנת הצליח להקנות לנו ולהדריך אותנו בגישתו הריאליסטית חסרת האשליות ולהחדיר בנו את רוח הכוננות לקראת הבאות. מאידך יש להעיר, כי לא היתה זו משימה קשה, שכן לחברי התנועה היתה נכונות מלאה להתגוננות פעילה נגד הגרמנים: וכאשר ניסה מרדכי, בשיתות אישיות אתנו, למשש את הדופק ולעמוד על מידת נכונותנו להתייצב במבחן, הרגשנו עצמנו געלבים, כי לפי דעתנו היה זה מיותר לבוא מווארשה ללמד אותנו מה עלינו לעשות. הוא היה טיפוס מוכחק של טבח, אשר רכש לו במהירות השפעה רבה על כל מי שבא במגע עמו, ועל אף גילו הצעיר עורר יחס של כבוד אפילו אצל אנשי היודגראט עם מרין בראשם.

ברור כי יחסו ה"חיובי" של מרין לפניותיו של מרדכי נבע לא רק מאהדה ויחס של כבוד, כי אם בעיקר אולי בגלל הפחד מפני הכוח העומד מאחורי מרדכי. העמדת הפנים של מרדכי, כי מאחוריו עומד כוח מאורגן רציני, היו לה, כפי שהעידו עובדות רבות, תוצאות חיוביות. מאידך, נראה לי כעת, מתוך ראיה לאחור של השנים שעברו מאז המאורעות ההם, כי היתה בה גם משום שגיאה וחוסר זהירות, שכן מרין יכול היה בקלות, ולו גם מתוך פחד מפנינו, להסגיר אותנו לידי הגרמנים ולחסלנו כליל. למעשה גם לא היינו עדיין אירגון לוחם וכוחנו היה אפסי. כל נשקנו אותה שעה היו קצת תומצות מתוצרת פרימיטיביות, כמה אגרופני ברזל ומטות.

כנראה שהיו למרדכי אי-אלו אשליות ביחס לאפשרות השגת שיתוף פעולה מצד היודגראט. אך מהר נוכח לדעת כי לא ישיג אפשרות של נסיעה לחייל ואף לא סיוע כלשהו. נוצרה אף מתיחות מסוימת בין מרדכי לבין היודגראט, אבל היא לא הגיעה לבסיון של הפעלת כוח למטרת חיסולנו מצד היודגראט. בכל אופן, הערכנו אז מאוד ואף שאבנו עידוד מעמדתו הנועזת של מרדכי כלפיהם והופעתו כתובע ולא כמבקש. עם ביקורו של מרדכי ניתנה לי ההזדמנות הראשונה לצאת כ"ארי" אל מעבר לחומות הגיטו. נתלוויתי אל מרדכי כשומר ראשו לביקור ב"בירצה", לשם הכשרת הקרקע להקמת אירגון לוחם במקום. בין היתר עמד להיפגש עם איש ציבור ידוע שכינויו היה "פילוסוף".

* פעולה זו מתוארת ביתר הרחבה בספרו של דוד ליוור, "עיר המתיים", על חורבן קהילת בניין.

לא זכור לי מה קדם למה, אבל בזכרוני מופיעים קשורים שני מאורעות: עמידת חבריטים בטבריה ומכתבו של יוסף קפלן מווארשה על התחלת ההשמדה ההמונית והתאבדותו של צ'רניאקוב. עם התקבל המכתב התקיימה בלילה פגישה בחוות סרודולה בהשתתפות בציגי תנועות השומר-הצעיר, דרור וגורדזניה. לא זכור לי אם בפגישה זאת השתתפו גם אנשי הסתדרות הנוער הציוני והשומר הדתי.

מבין החברים שהשתתפו באותה פגישה זכורים לי: אריה לייך — איש גורדזניה, חייקה קלינגר — השוח"צ, דוד קחלובסקי — איש השוח"צ שנפל בדרך ליער, משה אורבייטל — הידוע בכינוי „אורבוס“ (שהביא לפגישה את הידיעה על הנחיתה בדייף, אשר הנוכחים חשבו לפתיחת החזית השנייה), וכן האחיות מסחזון שנפלו כולן.

לאור תידיעה (המוטעית) על פתיחת החזית השנייה, דיבר מרדכי אנליביץ על הצורך בהצטרפותנו לחזית השלישית — היא החזית הפרטיזאנית. באותה תקופה כבר הגיעו ידיעות על קיומם של פרטיזאנים של ה„ארמיה קראיובת“ הפולנית באזור לובלין. ידענו גם על פעולות הפרטיזאנים ביוגוסלביה.

באותה פגישה לבש רעיון האירגון הלוחם עור וגידים; כמו כן הוסכם אז על פעולה מאוחדת בשטח התנגד, כלומר שהאירגון הלוחם יהיה משותף לתנועות התולדות. לפי הערכה אופטימית קיוו לגייס מכל התנועות כ-200 לוחמים. אבל גם מיטפס קטן זה היה מוגזם מאוד, כי השורות נתדלדלו והלכו לרגל המשלוחים התכופים למחנות.

כאמור, התחלט בפגישה הנ"ל בחזרה על הקמת האירגון. שררה אז אחדות דעות מלאה. לא זכורים לי, בכל אופן, חילוקי דעות כלשהם. אפייני גם לתווי של התנועות בימים ההם, כי גם באותה פגישה עניינית ורצינית שרגו בהתלהבות רבה. נחרתו בזכרוני השירים שמרדכי שר — „שמע! בימים ההם, בזמן הזה!“, „אנחנו בוגי ציון“ ועוד שירים אחרים — וכן תנועותיו ותפעתו הדינאמית בשעת מעשה.

דבר זה מזכיר לי גם את שאלת יחסנו לכלל היהודים. היה זה יחס אמביוולנטי שאתבה ואכזבה שימשו בו בעירוביות. זילולנו בהמונים על היער רוח מלחמתית אצלם, על אדישותם וחוסר-אונים. נמנענו מפגישות תכופות עם ההמונים, כי ראינו את עצמנו כאוונגארד. כזה היה הלך-הרוח הכללי במחננו.

אין להבין זאת כרצון להיבדל מן העם. להיפך — ייחסנו לעצמנו תואר של אוונגארד מתוך הכרה ברורה ותחושה שתפקידנו ללכת עם העם ולמענו, ואח הצלת עצמנו ראינו כמוצדקת רק במידה שנוכל לפעול למען הגנתם והצלחתם של אחרים.

מגמתנו הייתה להקים קבוצות יהודיות במסגרת תנועת הפרטיזאנים. דעתנו הייתה, כי אין אפשרות אובייקטיבית, מחמת מחסור באמצעי לחימה, לגדל מלחמה יהודית נפרדת; וכי הדבר ניתן להיעשות רק על-ידי השתלבות במלחמתם של כל הכוחות האנטי-נאציים נגד הפולש. הזכרתי כבר, כי האירגון קיבל לאט-לאט

צורת אירגונית של מחתרת צבאית. עם זאת, מעולם לא התגבשה המסגרת האירגונית אף פעם בצורה מושלמת. צבי ברנדס היה המפקד המוכר ונציגו האישי של מרדכי אנילביץ' כל עוד מרדכי חי ואנחנו ראינו את עצמנו כשלוחה של האירגון הלוחם בווארשה. ברם, לעיתים רחוקות נתן צבי פקודות בטון של מפקד. לא היו תארים ודרגות. לא התגבשה גם מיפקדה של ממש לידו של צבי. אמנם ידוע היה כי האנשים המרכזיים הפועלים יחד עם צבי הם פרומקה פלוטניצקה, הרשל שפרינגר ולפעמים חייקה קלינגר. הרשל שפרינגר היה בעל כושר מנהיגות, יוזמה ומרץ, אבל עם זאת טיפוס מנוגד לגמרי לצבאיות ולמלחמתיות; ובמידת שידוע לי, מעולם לא קיבל בלב שלם את הקו המלחמתי.

בזכרונותיהם של חברים אחרים הזכר רבות ברור גפטיק. ברור היה באמת האדם היחיד באירגון שהיה בעל תכונות צבאיות. הוא היה בעל שרירים, ספורטיבי, ואף שירת בעבר בצבא הפולני, ידע לתתמש בנשק ושימש גם כמדריך לשימוש בנשק ולתורת הלחימה בכלל, אלא שמבחינה אינטלקטואלית לא מסוגל היה לתפוס עמדה של מנהיג ומפקד בעל אוטוריטה.

בתחילת קיץ 1943 הוקם קשר עם הפרטיזאנים הפולנים מטעם פ.פ.ר. המקשר בין התנועה בווארשה לבין פ.פ.ר. היה חברנו אריה וילנר. בגלל ההסתה והלך-הרוח האנטייהודי באוכלוסיה הפולנית הסכימה פ.פ.ר. לקבל כפרטיזאנים רק יהודים בעלי קלסטר־פנים, „ארי“, לא כל שכן שלא הסכימה לקבל קבוצות יהודים המופיעים כיהודים ומדגישים את יהדותם. הוצעתי לפעולה פוליטית-הסברתית ביער מטעם התנועה הפרטיזאנית, ואחד התנאים לכך היה שוב — קלסטר־פנים ארי. הייתי צריך להיות אחד מהקשרים בינינו לבין התנועה הפרטיזאנית של פ.פ.ר. בוגלמביה. ידוע לי, כי בשלב מאוחר יותר הצליחה אֵינה גלברד לקשור קשרים עם אנשי מחתרת פולניים בקרקוב.

בזמן המרד של גיטו ווארשה הגיעונו ידיעות על מהלכו. כמו כן הגיע אלינו מכתבו ההיסטורי האחרון של מרדכי אנילביץ'. בו הוא נפרד מאנחנו ומודיע שהוא מאושר על שחלוטו להיות בין ראשוני הלוחמים התגשם. זכור לי שחייקה קלינגר היא שקיבלה מכתב זה.

מבין הניצולים מלוחמי הגיטו, שהצליחו לצאת דרך תעלות הביוב, הגיע אלינו בחור בשם מארק, אשר היה בעל קלסטר־פנים „ארי“. הוא בא אלינו בקריאה לצאת סיד ליערות ללא כל דחייה וללא הפסד של זמן כלשהו. הוא עמד בקשר עם סוכן פולני בשם Sucha, בנו של שומר־בית בסוסנוביץ. אותו סוכן היה, כביכול, מקשר בין הפרטיזאנים של פ.פ.ר. ביער לבין הצורף. מטעם האירגון נפגש עמו חברנו צבי ברנדס.

תוך זמן קצר נתארגנו כמה קבוצות שעמדו לצאת זו אחר זו ליער. בראש אחת מהן עמד דויד קוולובסקי. היתה מסיבת פרידה, שעל אף רצינותה שררה בה

* מאוחר יותר הסתבר כי תאיש ויה סוכן נאצי. הוצא להורג על־ידי הפולנים.

גם אוירת הנמור ומשהו ממישהו בצבאיות. אותו סוכן פולני, סוכה, נתגלה כבוגד. הוא הוליד את האנשים ליער, למקום בו חיכה להם מארב. יתכן וקבוצות נוספות היו גופלות בדרך זו, אלא שבדרך נס ניצלו שני בחורים מקבוצתו של קולובסקי. הם הצליחו להתחמק מן האש שנפתחה על הקבוצה, להימלט מן המקום ולחזור העירה. השניים היו ישראל ואיזיק (את שם משפחתם שכחתי. הם הגיעו אלינו מהעיר ז'רקי, שניהם בין הניצולים).

על אף היסוד גיטו והארשה ונסיגנו חמישל לצאת ליער, תושב הרגש בדיונינו על הלחימה בגיטו, להכריל מתגייסה הקדמת שהתרכזה בהכנה ללחימה פרטיזאנית. התברר, שהסיכוי להצטרף אל הפרטיזאנים, אם הוא מעשי בכלל, הרי יש בו פתרון רק ליחידים בלבד. ואכן גברה ידם של המצודים במאבק מזוין בתוך הגיטו, גם אם ברור היה שלחימה מעין זאת אינה משאירה סיכוי כלשהו להישאר בחיים. באותה תקופה התגבש פלג, שחיפש מוצא בדרך הצלה עלידי, "גירות" ודרכונים של ארצות חוץ בייטראליות. ואף כי התברר שאפשרויות אלה הן מעשיות לגבי בודדים מעטים, חובה לציון שהתכונה הרבה סביב ה, "דרכיות" החלישה מאוד את הכוננות למאבק המזוין בתוך הגיטו. השליחים שישבו בשווייץ הצליחו להקים קשר מכתבים אתנו ולהמציא תעודות אזהרות על כתובותיהם של אנשים מהיפנים. התעודות מטעם הקונסוליות של הונדוראס, פאראגוואי ואורוגוואי היו אוטנטיות, ובהתחלה גם התחשבו בהן הגרמנים ובודדו את בעלי התעודות במהנה מיוחד. בשלב מאוחר יותר החלו להבחין בין תעודות, "טובות" לבין תעודות, "לא-טובות". תעודות של הונדוראס נחשבו כ, "לא-טובות". חלק מבעלי התעודות ניצל באמת וישנם ביניהם החיים כיום בארץ ובמקומות אחרים.

הרעיון של הצלה בדרך מרכזית התגבש רק לאחר חיסול זגלמביה, בקרב ניצולי האירגון היהודי הלוחם, שנותרו בחיים לאחר דיכוי המרד. עוד בטרם שחוסל הגיטו, הודש הרעיון על שליחת משלחת לאומות העולם, דרך סלובקיה והונגריה. למטרה זאת נבחרו נציגי ארבע הנוערות נוער, ואני הייתי נציג הנוערות בקבוצה. האחרים היו נציגי "דרור", "גורדוניה" ו, "השומר הדתי".

נמצא עובד רכבת גרמני, אשר קיבל על עצמו להעביר אותנו להונגריה תמורת 10 אלפים מארקים. כאמור, בחר האירגון ב-4 נציגים: אני מטעם השוה"צ, ברוך גפטיק מטעם "דרור", דב (שכחתי את שם משפחתו, הוא הגיע אלינו משטח הגנרל-גורגמנט לפעולות הצלה; כל חברי אבדו והוא היה שבור לגמרי. היה אישי תנועה מובהק, והתבטא לא פעם: "אינני יכול לחיות בלי קבוצתי, אין טעם לחיי") — מטעם "גורדוניה", וישראל אשר גם שם משפחתו נתעלם מזכרונות — "השומר הדתי". במסיבת הפרידה שנערכה לנו לא דובר על האפשרות של הצלה אישית. המטרה הייתה הצלת הקבוצות אותן ייצגנו, והתערה על סכנת ההשמדה בחו"ל. צבי ברנדס, שהיה באותה מסיבה, נפרד ממני בניסיקה והשברעני לחזור עם הרבה נשק. צבי היה מידאש ומאוכזב. הוא לא תאמין עוד, לא במצפון העולם וגם לא בעזרת ממשית מצד מנהיגי יהדות העולם.

כיוון שכבר אז התמחיתי בייצור תעודות מזויפות, הצלחנו לצאת בתעודות של פועלים פולניים, בלוויית עובד הרכבת הגרמני. קבענו אתו שיטת רמזים, אשר בעזרתם כיוון את התנהגותנו בזמן הנסיעה. עד לתחנת אושביץ * נסענו ללא הפרעות, אך באותה תחנה נעלם מורה-הדרך שלנו ולא יכולנו להמשיך. עד היום לא הצלחתי לפענח את פשר היעלמו. אם הית זה מקרה שאירע לו משהו ולא יכול היה לחזור אלינו, או שבכוונה תחילה רצה להפילנו בפה והתחמק מאתנו, בכל אופן, הוא גם לא הסגיר אותנו, אלא שנשארו ארבעי עצה ודרך. תחנת הרכבת היתה מלאה אנשי ס.ס. ואנחנו התחלקנו לשני זוגות. ברור גפטיק עם איש השומר הדתי הצליחו להסתלק משטח התחנה. אני, עם דב מגורדוניה, לא הצלחנו לצאת ממנה והסתתרנו בין צינורות הביוב למשך הלילה, ורק למחרת חזרנו לבנין. זה היה באחד מימי אוגוסט 1943. התברר, שבאותו יום הוחל בהיסול גיטאות בנדין וסוסנוביץ. רצינו לחזור לשטח החווה ולהתגנב לאחד הבוגרים בשדותיה. בסביבה ראינו הרבה שוטרים-פרשים נאצים, אשר הטילו הסגר על החוות בעזרת כלבים וזרקורים. לא היתה, איפוא, אפשרות וגם טעם לחדור לשטח החווה. הסתובבנו בסביבה ונודמנו לנו להתבונן בהתנהגות הפולנים נוכח מיבצע השמדת הגיטו. רבים מהם העדיפו לשבת בבהיהם, אך רבים אחרים הסתובבו ברחובות והסתכלו בטרנספורטים של היהודים המובלים לשבת. בין אלה היו לא מעטים שעזרו לחפש ולתפוס יהודים נמלטים. אחד מאלה הבחין בי, נספל אלי ודרש ממני לבוא אתו למשטרה. לא הית לי כסף במה לשחדו, וגם לא הית לי נשק. הוא דרש ממני את מזוודתי ואיים להשתמש בכוח, אך כנראה שלא הית גרעו ביותר. הית לי אולר בכים. הכנסתי את ידי לכיס בתנועה כאילו בדעתי לשלוף נשק. הפולני נבהל ועובני. כך המשכתי עוד זמן מה, תוך שאני מסתובב בין הפולנים וממשיך יחד אתם לעקוב אחרי הטרנספורטים היהודיים. דב ניסה לחזור לגיטו, אך נרצה בשעת ההדירה.

לא יכולתי, כמובן, להישאר זמן רב במקום אחד. לכסוף פגתי לעבר בויטן. היתה שם משפחה גרמנית-קתולית, מידידי ביתנו מלפני המלחמה. קוויתי להיעזר על ידיהם ולהשיג את עזרתם גם למען הצלת משפחתי, אשר נמצאה אז בזבירצה. גרמנים אלה, אף-על-פי שלא היו מחסידיי של היטלר, לא האמינו לסיפורי על השמדת יהודים. הם לא האמינו בקיומם של מחנות השמדה, של גזים וכל שאר זיועות הנאצים. הם קיבלו את דברי כבודות הנזמיות, ולא גילו כל נכונות לעשות משהו לעזרת משפחתי. עזבתי אותם בפחי נפש והמשכתי להסתובב בסביבה, שכן בעיר זו, שכולה גרמנית, היתה הסכנה פחותה מאשר בין פולנים, כי הגרמנים לא היו בקראים כמו הפולנים באבחנת פרצוף יהודי. היתה ברשותי תעודה מזויפת שנשאה שם שיכול היה להשתמע הן כפולני והן כגרמני. הית לי גם מעט כסף, כך שבמשך ימים אחדים יכולתי לבקר במסעדות גרמניות ולא הייתי נתון בסכנת רעב.

* המונח לעיירה אושביץ, שבקרבתה הוקם המחנה הידוע לשימשה.

כעשרה ימים הסתובבתי כך בסביבה, כשאני לן בשדות, מתוך התלבטויות מה לעשות וכיצד להתקשר עם משפחתי וחברי. בזמן זה הדרתי גם לסוסנובין, אשר היתה כבר ריקה מתושביה היהודים, ולגתי כמה לילות בבית חרב. לבסוף עברתי לגיטו זבירצ'ה, בו נמצאו גם הורי ואחיותי, אשר עברו לשם עוד בסוף 1942. בגיטו זה עדיין התנהלו, כביכול, החיים כתיקנם. אגב, לפני שיצאתי מן החווה בשליחות להונגריה שלא יצאה לפועל, לא היה סיפק בידי להיפרד מהורי. חברתי הלנה שנצ'ר, אשר כינויה באירגון היה קסיה, נסעה אז לזבירצ'ה, להודיע להורי על שליחותי.

לא קל היה לי להחליט לחזור לגיטו זבירצ'ה, שכן גם הורי היו „בלתי ליגליים" שם, הם לא היו רשומים כתושבי הגיטו, אלא שהשלמונת היהודיים העלימו עין שנוכחותם. גם אני עצמי הייתי מוכר למשטרה היהודית כ„אלמנט חשוד" עוד מימי ביקורו של מרדכי אגילביץ, בקיץ 1942. כמרכן הסתתרת אצל הורי בזבירצ'ה בסוף 1942, שעת שהיפשה אחרי משטרת סוסנובין, כשאסרה את חברי ליפק מינץ וצבי דונסקי. ברם, בהסתתרי אצל הורי נאסרתי על-ידי מפקד משטרת הגיטו עצמו. מטאסר זה הצלחתי להתחמק תודות לאביהם של יוזק ובולק קרודץ, אשר התערב לטובתי אצל מוניק מרין. לאחר מכן ביקרתי עוד מיספר פעמים בזבירצ'ה בשליחות האירגון בנסיגות להקים תאים גם שם, וידוע לי כי משטרת הגיטו חיפשה אותי. בבואי לבקר את הורי שם, נתגתי להופיע בתעודות של נוצרי. קיים היה תמיד חשש שיימצאו יהודים אשר יסגירו אותי.

יש לציין, כי מבחינת הכוננות להגנה, או אף להצלה בלבד, היה גיטו זבירצ'ה הפחות פעיל בכל גיטאות וגלמבית. היתה שם בית-חרושת למדים עבור חיל-האוויר הגרמני. בגלל חיוניותו של בית-חרושת זה שרדה שם בקרב היהודים האשלייה כי הם לא ייפגעו, שכן בית-חרושת לא יוותר על פועליו. לא זו בלבד שלא היתה שם כל אחיזה להגנה, אלא שלא רצו אפילו לשמוע על הבנות הצלה כלשהן. שעת שבסוסנובין ובבנדין עסקו רבים בהכנת בונקרים, הרי שכמעט לא נעשה דבר בזבירצ'ה. לי, בכל אופן, היתה ידוע על קיומו של בונקר אחד ויחיד. לאחר מכן, עם חיסול הגיטו, התברר באמת כי היו בונקרים מעטים מאוד, אולי 4–5 בסך-הכול, כולל הבונקר שידעתי עליו לפני כן.

הלך-הרוח הכללי השפיע גם על תנועות הנוער, שמטעמים שונים, כולל אלה שהזכרנו, כמעט שלא היתה להם אחיזה במקום. היו שם רק שתי קבוצות של אנשי השומר הדתי וקבוצה קטנה של קומוניסטים שניסו להתארגן. אני אישית היכרתי כמה מאנשי השומר הדתי ושני קומוניסטים, אשר עזרו בהכנת הבונקר שהוכרתי לעיל. אנשי השומר הדתי עסקו בעיקר בעבודה חינוכית ובעזרה הדדית. בין תבודדים שגילו נכונות לפעולות הגנה והצלה התבלטו דורה הרצברג, חברת השומר הצעיר, שהיתה חברתו של צבי ברנדס, ובחור בשם רוזנברג, ממנהיגי השומר הדתי. אשר לשני הקומוניסטים, לא ידוע לי אם ייצגו קבוצה כלשהי. הם, בכל אופן, טענו כי יש להם אתודים. היו עוד אנשים בודדים אשר התקשרו בדרך

זו או אחרת עם המחתרת הבנדינית, או שפעלו על דעת עצמם בחיפוש אחרי אפשרויות הצלה. הרוב המכריע, בכל אופן, כולל הנוער, היה עד כדי כך נתון לאדישות ולאשליות כי אליהם לא הגיע הרעה, שהם כלל לא העלו על הדעת את הצורך בפעולות הצלה.

ארבעה שבועות בלבד אחרי חיסול גיטאות בנדין וסוסנוביץ חוסל גם גיטו זבירצ'ה. הייתי עם הורי ואחיותי. הגיטו כותר עליידי הגרמנים, אשר יחד עם זאת הפיצו שמועות כי ה"אקציה" נדחתה, וכל מי שהסתתר יכול לחזור למקומו מבלי שיאונה לו כל רע.

אני והורי ידענו כי אלה הן שמועות שוא, וכי אין מנוס מן ההשמדה. היתה לי מנת-ברזל של "ציאן-קאלי" וגם אחותי ידעה על כך. היא הציעה שנתאבד ברגע האחרון. בכל אופן החלטנו לנסות ולהסתתר בבונקר שהוכרתי קודם. אך משהגענו בלילה אל הבונקר התברר לנו כי מקומו נודע לרבים שבאו להסתתר בו. נוכחתי שבבונקר זה אין טעם להישאר. עלייכן יצאתי עוד באותו לילה, כשאני יחף — לבל ישמעו את צעדי, לתור אחרי מחבוא למשפחתי. אך זמן קצר אחרי שיצאתי נתפסתי על-ידי הגרמנים. לפנות בוקר הובאתי אל מגרש, בו התחילו לרכז יהודים רבים שעמדו להישלח להשמדה. אנשים רבים באו מצוידים בחבילות מזון ובגדים, כאילו סתם התכוונו לנסוע למקום מגורים חדש.

תוך כדי ריכוז יהודי הגיטו במגרש האיסוף הייתי עד למקרים רבים של זעזועים וטירוף. נראה שסוף-סוף התחילו להבין לקראת מה מלכילים אותם. ראיתי אימהות שזרקו את תינוקותיהן, אולי יימצא מישהו שיציל אותם. ראיתי גילויי אדישות שלאחר-יאוש וכן תופעות מזעזעות שתיאורן הוא מעל לכוחי.

לאחר שנתאספו המוני היהודים הופיע במקום אדם אחד ובירדו רשימה של 50 איש, בעלי מקצועות הדרושים לגרמנים, שהוחלט להפרידם מעל התמוזן ולהשאירם במקום. אדם זה היה ממכרי ובראותו אותי טען בפני הגרמני שהרכיב את הרשימה כי אני הנני אחד מבעלי-המקצוע המבוקשים, וכך צורפתי לרשימת חמישים הניצולים. למחנה הזמני, שכלל 50 בעלי-מקצוע מבוקשים, צורפו לאחר מכן עוד כמאה וחמישים איש שנמצאו בבונקרים, וכן בודדים שהצליחו להסתנן למקום. מחנה זה המשיך עוד להתקיים למעלה מחודשיים אחרי חיסולו של גיטו זבירצ'ה.

באותו מחנה נמצאה כל משפחתי, וכן נמצא בו אחד מקרובי, שהיה אדם עשיר. ביודעו כי אני קשור עם תברים העוסקים בענייני הצלה, רצה להפקיד בידי סכום כסף גדול, מתוך שיקולים שונים, שמא ייבצל בעורתנו, או שמא יינצל בדרך אחרת ואז יישמר בשבילו הכסף. סירבתי להסתיר את הכסף אצלי כל עוד לא ראיתי סיכוי לתבריתו החוצה. לאחר מכן, כשנערך היסוף והיתה סכנה שהכסף יימצא אצל קרובי, הסכמתי לקבלו.

כסף זה של קרובי נוצל על ידינו לפעולות ההצלה ובעזרתו ניצלו הרבה אנשים, ביניהם חייקה קלינגר, אברהם זילברשטיין, אהרן ברנדס, אחותו פולה ברנדס, עליזה — אשתו של הרשל שפרינגר, חוה ומאקס מקיבוץ דרור, ואחרים. את הכסף

העברתי לצד הארי על-ידי קסיה, שאף נאסרה שלוש פעמים על ידי הגיסטאפן, תוך כדי ביצוע שליחויותיה, ובכל שלוש הפעמים ניצלה בנס, חמיד באורח בלתי צפוי. מלבד קסיה הצליחה לחדור למחנה, בשליחות מן החוץ, גם פלה כץ. היא הצליחה להסתדר במקום יותר בטוח משל קסיה, ואף השקיעה מאמצים רבים כדי להציל אותי ואת משפחתי. בשלב מסוים יכול היה כבר מעשה הצלת המשפחה לצאת אל הפועל. הוכן מקום מחבוא וכן מלווים בטוחים שהיו צריכים להוביל לשם את כל המשפחה, אלא שאבי נרתע ברגע האחרון. כשבאה פלה להוציא אותנו, נסוג אבי מכל התכנית, קם והתחיל להתפלל בדבקות... בין היתר חשש שמא יתנקמו הגרמנים ביהודים אחרים על בריחתנו, כי אכן הצהירו פעם שיוציאו להורג חמישה יהודים תמורת כל יהודי שיימלט מן המחנה.

יחד עם אחותי הגדולה החלטתי לבצע ניסיון חדש, שאני אעבור בגלוי את השמירה הגרמנית. ניסיון זה כרוך היה לא רק בהעזה, אלא שהיתה גם בעייה, כיצד למנוע רפרסיות נגד הנשואים במחנה, כי לעתים קרובות ספרו ומנו אותנו, וכאמור לעיל איימו הגרמנים כי יוציאו להורג חמישה אנשים תמורת כל יהודי שיימלט. לבסוף פתרנו את תבעייה בכך שבשמי ובמקומי הוכנס יהודי אחר מביין אלה שהסתתרו עדיין. משהובטח הדבר — היכננתי את בריחתי — ואכן הצלחתי בתוצאתי בשלום והגעתי לבגדד. בה עוד המשיך להתקיים מחנה קטן של יהודים, אשר הרשאו לפי שעה בחיים, כדי לאסוף ולמיון את הרכוש היהודי. כוונתי לא היתה לתגוע לאותו מחנה, אלא למצוא את החברים שנמצאו בצד הארי ולנסות בעזרתם לפעול למען הצלת משפחתי וחברי. ידעתי רק את כתובתה של קסיה, אצל גובק, ברחוב קוסצילנה, אלא שהיה זה מסוכן למדי ללכת אליה לפי כתובת זו. למזלי פגשתי ברחוב, במקרה, את קסיה עם אהרן ברגדס ועוד שניים שלוש אנשים. באותו יום ולילה הסתתרנו במרתף של בית הרוס. למחרת הגענו למקום בו נמצא מאיר שולמן. החלטנו ללכת את שרידי הפעילים, להשיג מקומות-סתור ולפעול למען הצלת אחרים. בעזרתם של מאיר וקסיה, וחרוזת לסוכני הכסף שהיו ברשותנו, הרחבנו את מספר מקומות המחבוא, וכעבור שבועות מעטים התרכזו במקומות אלה כל חברי המחתרת לשעבר בסוסנוביץ-בגדד, שנשארו באותו זמן בחיים. במשך הזמן היינו ביחד לקבוצה של כ־20 איש, שאחר-כך הלכת וגדלה עוד ועוד.

פעולות המחתרת לאחר חיסול הגיטו

מרכז הפעולה היה בבוגר בעיירת כורי-הפחם מיכלקוביץ, אצל משפחה פולנית בשם קוביליץ. יש להזכיר לטובה משפחה זו, אשר הסכימה להציל יהודים, אמנם תמורת כסף, אבל לא רק תמורתו. במיוחד זכורים לטוב זוג הזעירים קוביליץ, אשר ראו במעשה הצלת יהודים משום חובה פטריוטית פולנית, המשולבת במלחמת שחרורו של העם הפולני מעול המשעבדים הגאזיים וגם מעשה אנושי חשוב. לעומתם, כך גראה לי, בנם מיטק החשיב בעיקר את הכסף, אם כי גם הוא עשה רבות ואף הסתכן למען הצלתנו.

בונקר זה, כאמור, הפך מטר מאוד למרכז פעולות התצלה באיזור. בו התאספו להתיעצויות וקיבלנו החלטות. פה רוכזו כל המאמצים שלנו; פה הוסתרו זמנית אנשים, נוסף לאלה שישבו בו „שיבת קבע“; ובכל המובנים שימש בסיס עיקרי בצד הארי לפעילים למען הצלת הרוח החיה בתקופה הזאת בבונקר במיכלקוביץ ובכל פעולות התצלה היה מאיר שולטן-הוכבאום (כיום בארץ).

אף שלא הגיע לדרגת השכלה פורמלית, שתקנה לו מעמד מוכר, הצטיין מאיר באינטליגנציה, כושר המצאה והתמצאות; הוא ניהון בתושיה ובזריזות בלתי רגילים, עד שלא פעם חשבונותיו לנאון. לא היתה מלאכה ואומנות שמאיר לא היה בקיא בה. באמצעים פרימיטיביים ביותר ידע לעשות כל דבר שהיה בו צורך חיוני באותם ימים: לתפור בגדים ואף שמלות נשים, לזייף כסף, חותמות ותעודות, לבשל ודקה, לתקן ואף לייצר נשק, לבנות בונקרים שהצטיינו בסידורי הסוואה בלתי-רגילים — ועוד כהנה וכהנה. אפשר היה לחשוב כי הוא מומחה בפסיקת, כימיה וחשמל, למרות שמעולם לא למד מקצועות אלה, אבל ידע כל שימש אפשרי בשטחים אלה. נוסף לכך ידע לקשור קשרים ולנהל משאומתן עם אנשים מכל מיני חוגים, ממשכילים ופקידים גבוהים ועד לאנשי ס.ס. ופושעים מהעולם התחתון. רבים הצליח לשכנע, ואחרים ידע „לקנות“ או להערים עליהם בדרך אחרת. היה לו חוש מפותח מאוד כדי לגלות את מי ניתן לשחד וכיצד לבצע זאת. יש להודות כי התצלחה בפעולותינו נבעה בעיקר תודות לכשרון התמצאה של מאיר. כאשר קרה משהו שהביא את כולנו במבוכה והיינו אובדי עצות, היה מאיר... שוכב לישון לשעה קלה, כדי להשתחרר מן העלב ולחגוג הצלחות חדות. משקם משנתו היה הפיתרון מוכן בידו. הוא ידע לתכנן פעולה וגם לבצעה. הוא נעצר פעם על-ידי הגיסטאפו והובל בכיוון לאושוויץ. בדרך ניהל משאומתן עם אנשי הגיסטאפו וניסה לשכנעם שיקבלו ממנו שוחד בסך של מיליון מארקים, על אף שלא היתה בידו אפילו פרוטה. בסופו של דבר הצליח להתחמק מידיהם ולברוח מן הרכבת בשעת נסיעתה. הוא נפצע קשה בבירכו, ולמרות הפציעה הגיע לקאטוביץ. בלי שידע את כתובתו, ועל אף שקאטוביץ איננה עיירה קטנה, ועל אף שצריך היה לנהוג בזהירות רבה, הצליח לגלות את מקום מחבואי. במקום מחבוא זה הייתי בעצמי רק יום אחד, והרגשתי את עצמי בלתי בטוח, אך הוא הצליח לשכנע את האשה שהחזיקה אותי, שתרגשה גם לו להישאר, ועד מהרה הפך שם בן-בית. בכל גלגוליו ידע מאיר לדאוג גם לאשתו, ואכן הצליח תמיד להציל גם אותה, ובסופו של דבר, כתום המלחמה, הגיע יחד אתה ארצה.

באותו זמן הצלחנו לחדש את הקשר עם הוועד הלאומי היהודי, שפעל בווארשה, בצד הארי. המקשרת שלנו בוועד, כלומר האיש אשר אתו עמדנו בקשרים, היתה צלינה, היא צביה לובטקין, שלא היכרתיה אישית. השליח המקשר בינינו לבין צביה בווארשה היה איש מהתרת פולני שכיבוד סטניסלאב.

הוועד הלאומי היהודי עסק בפעולות הצלה בצד „הארי“ של וארשה. הקשר אתו לא היה תכוף. פעם אחת קיבלנו ממנו מכתב המלצה עם רשימה של אנשי

ציבור ועסקנים ציונים שעלינו לעשות למען הצלתם. חלק מהאנשים שהופיעו ברישימה כבר לא היו בחיים, ובווארשה עדיין לא ידעו על גורלם. היו גם מעטים שאנו ידענו על קשריהם עם הגרמנים ולא היה לנו עניין בהצלתם. אנחנו, בכל אופן, מילאנו אחרי ההוראות כמיטב יכולתנו, אבל ברור שלא אחרי כל ההוראות, וכמובן שרק לפי שיקולינו.

לאט לאט הרחבנו את פעולות ההצלה על חוגים שונים: קרובי משפחה של חברי המחתרת, עסקני ציבור וכן אחרים. הכוונה ליהודים אשר היו במחנות עבודה שונים, וכן כאלה אשר היו בצד האוי במקומות לא-בטוחים. הרחבנו את פעולותינו גם על אנשים ששילמו כסף רב עבור עזרתנו, שכן היינו זקוקים לכסף זה למען הצלתם של אלה שהיו מחוסרי כסף.

כאמור, מנתה קבוצתנו המחתרתית כ־20 איש, שהשתייכו לתנועות נוצר, בתוקף הפקדי כמקשר כמעט שלא נשאיתי במקום אחד במשך 24 שעות. פעלתי בכל איזור גלמביה ושלזיה. הבסיס לפעולות היה, כאמור, בבונקר אשר במיכלוביץ, אבל הרביתי גם לשהות בכל מיני מקומות מחבוא אחרים. משכני העיקרי והבטוח ביותר היה בקאטוביץ. הית לי קשר עם כנופיית מבשלי שיכר, אשר עשתה כשבילנו שירותים שונים. פעם הובאתי על־ידי כנופיה זו לביתה של אשה בעלת התנגדות מפוקפקת בקאטוביץ. האשה — גרמנית, סופיה שנה — היתה דמות מיוחדת במינה, שתכונות חיוביות ושליליות קיצוניות שימשו בה בעירבוביה. ביתה שימש מקום מיפגש לאנשי העולם התחתון. היא ובתה — בת 16 — עסקו במקצוע העתיק ביותר ושימשו גם כשותפות לאנשי הכנופיה בכל עסקיהם השחורים. עם זאת היה לה לב אנושי חם, ולפעמים היתה האם מסוגלת למעשים מסוג זה שאנו מייחסים אותם בדרך כלל לחסידי אומות העולם.

לסופיה היה בן בחזית הרוסית. כנראה שאהבה מאוד את בנה וחרדה ודאגה מאוד לשלומו. כפי שקורה לעתים קרובות אצל אנשים פרימיטיביים מסוג זה, ראתה את עצמה כחוטאת וגם האמינה באלוהים. משתגעת לביתה, היתה בגילו של בנה, ומשום־מה השתלטה עליה אמונה, כי אם היא תשמור עלי — ישמור אלוהים על בנה. הפכתי לבן־ביתה, לא הסתתרתי, ולפני שכנים ומכרים הוצגתי כקרוב משפחה. הצלחתי להסתיר בביתה מפעם לפעם חברים שלנו, ובמרוצת הזמן הפך גם ביתה למקום מיפגש לחברינו. עבור המחסה שנתנה לי לא לקחה סופיה כל פרוטה, אבל תמורת הסתרת אנשים אחרים קיבלת כסף רב.

במשך תקופה מסוימת היו אתי אצל סופיה ה ל ת ה, אהותה של דורות, חברתו של צבי ברנדס, שנפל במרד, ובעלה (שניהם הוברחו אחרי־כך להונגריה ונמצאים כיום בארץ). גם דורות התאכסנה אצל סופיה לעתים קרובות, ועוד רבים אחרים.

בינואר 1944, בחייתי בביתה של סופיה, קיבלתי אות־חיים מאבי באושביץ. הוא הצליח לשגר אלי פתק ובו כמה מלים:

„כוחותי ארולים. הצילבי“

גיליתי את תדבך לדורה, אשר היתה באותם ימים גם היא בביתה של סופיה. לסופיה עצמה חששתי לספר על כך. אך דורה סיפרה לה וגם אמרה, כי לוא היה לי סכום כסף גדול אולי הייתי מצליח לעשות משהו למען הצלת אבי. סופיה החזירה לי, ביוזמתה ומבלי שנתבקשה לעשות כן, את כל הכסף שקיבלה ממני ומאנשינו, ואמרה לי: „זה למען הצלת אביך“. יש לציין, כי מדובר בסכום כסף גדול וכי משאת-נפשה הגדולה של סופיה היתה „לפרוש מעסקים“ אחרי המלחמה, לקנות לה בית בכפר ופרה ולחיות חיים שקטים ושלווים לכשתזדקן. התזרת הכסף והיה, איפוא, בשבילה קרבן גדול ומשמש הוכחה נוספת לתופעה המופלאה של שניות באופייה של אשה זו, אשר בעת ובעונה אחת היתה יצאנית מקצועית, התחברה עם פרשעים מסוכנים והצטיינה יחד עם זאת בטוב לב, ברחמים, ואף במידה גדולה של יושר והגינות, אמנם לפי אמת-מידה ותערכה שלא היו מקובלים בחברה, בימים כתיקנם.

לפני שאתאר את פעולות ההצלה המאורגנות על-ידי קבוצת החברים, שרידי האירגון הלוחם — יוצאי תנועות הנוער החלוציות, שהתקבצו בכמה מקומות מהבוא אחרי חיסול גיטאות וגלמביה, עלי להקדים כמה מלים כלליות על אופיה של הקבוצה כממשיכה של האירגון הלוחם שפעל בגיטו. ניתן לסכם, כי האירגון בתור שכזה, ופעולות המרד והלחימה, אשר למעשה הוא קם, לא קיבלו בגלמביה את הממדים להם צפינו, וכי הוא לא הצליח ולא הספיק להגיע לכלל גיבוש אירגוני ורעיוני בבוא שעת המיבחן הגדולה — ימי החיסול הטוטאלי.

אשר לקבוצת הפעילים ששרדו אחרי החיסול, יכולנו לקבוע בוודאות, כי אף אחד מהחברים לא עשה שום צעדים מכוונים וממשיים למען הצלתו הוא, פרט למקרים, כשבשם התנועה נשלח איש זה או אחר להונגריה, או שנמסרו לו תעודות דרום-אמריקניות, שבוכותן גיצל. העובדה שאנחנו נשארו בחיים היתה הפתעה גמורה לכל אחד מאיתנו לחוד ולכל הקבוצה בכללה, שכן היתה זו יד המקרה בלבד שדווקא חברים אלה נשארו ואחרים לא. המקריות שבדבר וההפתעה שבאה בעקבותיה אף גרמו לנו סבוכה רבה, ולא ידענו מה לעשות עם עצמנו במצב החדש. משהתאוששנו החלטנו להמשיך בפעולות הצלה ולהציל את כל מי שניתן עוד להציל. מובן שאצל כל אחד פעל יצר-החיים והאינסטינקט הטבעי של מאבק למען הקיום. מובן שמשכבה וגם גירתה אותנו התקווה לזכות ולראות בניצחון על היטלר ובלידתו של עולם חדש כחוצאה מניצחון זה על כוחות השחור. אך כל אלה לא הגיעו אותנו עד לימים האחרונים של קיום תגישו לפעולות של הצלה עצמית. היו שטענו כי גישה זו היתה טוטעית, ולולא שללנו בעבר את פעולות ההצלה המאורגנות היינו מצליחים להציל מיספר גדול יותר של חברינו וגם יחידים סתם. עובדה היא, שאנשי הנוער הציוני הקדישו מרץ רב לפעולות הצלה,

וידוע לי על קבוצה גדולה, באופן יחסי, של חבריהם, בהנהגתו של ליאון בלאט, אשר גיצלו חזק לעלות ארצה.

בזמנים הראשונים של שהייתנו בצד הארי כמעט שלא חיו לנו אמצעי קיום. כדי להמשיך להתקיים ולפעול היינו זקוקים לכסף רב. אמנם היו לנו אי-אלה סכומים במקומות שונים, אבל הם טרם רוכזו. הסכום הראשון שאיפשר לתכנן פעולות מאורגנות כלשהן היה סכום הכסף של קרובי שמסרתי לידיה של קסיה עוד במחנה בז'ירצ'ה. כספים נוספים הישגנו באותו שלב משרידי היהודים שנשארו במחנות החיסול, קמיונקה וסרודולה, הסמוכות לסוסנוביץ ובנדק. יהודים אלה השיגו כספים בדרכים שונות. הם עסקו במיון הרכוש היהודי שנשאר בגיטו לאחר חיסולו והעברתו לידי הגרמנים. באותן הודמנויות גילו סטמונים שהוסתרו על-ידי המושמדים, וחלק מהם הצליחו להסתיר מעיני הגרמנים. כמובן הצליחו להעלים מעיני הגרמנים חפצים יקרי-ערך שונים ולהעביר אותם אל מעבר לגיטו. מצבם החומרי של „ניצולים“ מעטים אלה, אשר הצליחו להישאר בחיים במשך חודשיים נוספים אחרי חיסול הגיטאות, היה טוב למדי. הם לא היו רעבים והתלבשו כראוי. הייתי מקשר בין אנשינו שבצד הארי לבין היהודים שנמצאו במחנות. הקשר היה כרוך בסכנות רבות ובתיכונן זהיר.

לרגל תפקידי כשליח בצד הארי, נדרתי לרוב בין מקומות המהבוא השונים. גם אני חשבתי אז כי „תקופת ההתגוננות“ שגינו בוילול בתקומת אמצעי הצלה. לא עשינו מספיק בכיוון זה והחמצנו אפשרויות רבות עוד בתקופת קיומו של הגיטו. קאטוביץ, בה כמעט כבר לא היה את מי לתציל, נתגלתה באותה תקופה כמיכרה של אפשרויות רבות. על אף היותה עיר גרמנית לכאורה, היתה בה מחתרת אנטי-נאצית וחוגים אנטי-נאציים של פולנים וגרמנים. ידידתי אדלה גוטרמן הצליחה לקשור קשרים עם אנשי מחתרת פולניים ובאמצעותה הגעתי גם אני אל אחד מראשי המחתרת הפולנית, פאבל יבורסקי, אשר הציג את עצמו כקומוניסט פולני, אם כי עבד במסגרת פ.פ.פ. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית) ולא במסגרת פ.פ.פ. (המפלגה הקומוניסטית הפולנית). מלבד היכרנו גם אחת מפעילות המחתרת הפולנית, אשר הגרמנים חיפשו אחרת. אני ואדלה עשינו בשבילה לעתים קרובות שירותים שונים, בעיקר שליחויות. על אף קשרינו אלה עם אנשי המחתרת הפולנית הם עצמם לא ראו בנו אף פעם חלק מן המחתרת שלהם, וכך התייחסו לכך גם אנחנו. הקשר איתם היה אישי בלבד ולא אירגוני. מלבד הקשר עם חברי המחתרת הבודדים שהיכרנו, לא ידענו דבר על אירגונים והם אף לא שיתפו אותנו בכך. אנו ראינו את עצמנו כתברי אירגון יהודי לחם — ובתור כאלה דאשענו גם כלפי ידידינו הפולנים.

באמצעות יבורסקי הצלחתי להתקשר עם פקידים גרמניים גבוהים, אנטי-נאציים, ברובם ממוצא פולני. ביניהם היה פקיד גבוה במשרד העבודה הנאצי, שעסק בשליחת אנשים לעבודה.

יבורסקי עצמו היה תמיד חידה בעיני. קשה היה לי להבין מה היו המניעים

לכוננותו הרבה, עד כדי הקרבת, לעזור ליהודים. אני אינני יכול אלא להתייחס אליו בהערצה רבה, ונראה לי כי המניע העיקרי לפעולתו היה תרחף ההומאניטארי, מין דרגת גבוהה של אהבת הבריות ולאו דווקא העניין הפוליטי. הוא היה אדם מוכשר מאין כמוהו, מבריק בפיקחותו ובהשכלתו ובין היתר גם איש עסקים מצליח שצבר כסף רב. לא זו בלבד שלא היה לו עניין כספי בפעולות העזרה, אלא אף תרם הרבה מכספו. הוא עזר ליהודים וללא-יהודים כאחת, לפעמים גם לאנשים שהכירם מעט מאוד. הוא ניהל בסגולות תרומיות רבות. ידע לקשור באותה קלות קשרים עם פקידים רמי מעלה כמו עם פשוטירעם כאחד. היה אמיץ-לב ולא גרע אף פעם מסכנות.

אדלת, ובשלב מאוחר יותר גם אני, התיידדנו אתו מאוד, ואף הוא ראה בנו ידידים אישיים. בראשית היכרותנו הופעתי לפניו כיהודי גרדף תבא לבקש עזרה, אך משהתיידדנו הרגשתי את עצמי חופשי בחברתו. במרוצת הזמן אף יכולתי להיכנס עמו בשיחה על נושא שכאב לי, כיהודי, על אכזבות החוג אליו השתייכתי מהתנהגותם של המוני בני עמנו, על שלא גילו התנגדות מספקת כלפי הנאצים, לא יכולתי להסתיר מפניו הלא-רוח זה שלי ושל חברי, והיה זה דווקא הפולני יבורסקי, אשר תצדיק את המוני העם היהודים. הוא לימד עליהם זכות, וטען כי באותם תנאים גם עמים אחרים לא היו נוהגים אחרת. הוא אף הצביע לדוגמה על עשרות אנשים, לא יהודים, המוכרים לשנינו, אשר לדעתו לא היו נוהגים אחרת משנהנו היהודים בתנאי הגיטו. הוא לא ראה בפאסיביות של התנוונים בגיטו עילה להטיל כתם על היהודים והיהדות.

טענותיו אלו של יבורסקי נראו לי בזמן היותי בצד הארי באור אחר מכפי שהשכתי על אותם דברים וכפי שנראו לי בהיותי בגיטו. מצאתי אחיה לסענות אלו, כשיכולתי להסתובב חופשי בין גרמנים ופולנים ולראות מקרוב את התנהגותם ואת הצד הקטנוני והחליש אצל רבים מהם. לא פעם ראיתי שוטרים גרמניים עלובים ומגוחכים. במקום זה פג סמני תרועם שהיה לנו בגיטו, כאילו כל הגרמנים הם רבי כוח ובעלי הופעה גברית רבת רושם.

באמצעותו של יבורסקי, ולא רק באמצעותו, נתגלו אז לפנינו אפשרויות רבות שקודם לכן לא חלמנו עליהם. אפילו נשק קל היה להשיג, באופן יחסי, אלא שלא היה בטביל מר. כמו-כן רבו האפשרויות להשיג תעודות, כספים ובזנקרים.

ברם, ידידים מסוגו של יבורסקי היו מעטים מאוד. רוב הפולנים המשכילים, בעלי ההשקפות הליבראליות, איכזבו אותנו. מלבד השתתפות בצער, גם אם חיתה לפעמים כנה, לא היו מוכנים לעשות דבר למעננו. דווקא אצל פשוטירעם מצאנו יותר נכונות למעשים, ולא תמיד על מנת לקבל פרס. לרוב יותר קל היה לנו להיעזר על-ידי אנשי תעולם התחתון מאשר על-ידי האינטליגנציה, שכן הראשונים רגילים היו להסתכן, שעה שהאחרונים סלדו ממעשים „בלתי חוקיים“. לא קל היה לבוא במגע ולהסתמך על גנבים, זונות ומבריחים, אבל לא חיתה לנו ברירה. קשה היה לסמור על כוונותיהם, על גאמנותם ועל נכונותם לשמור סוד.

מצבנו הכספי, כנורלנו בכלל, היה רב תהפוכות. זוכר אני את אותה התקופה בה אול סכום הכסף הראשון. היו ימים שהסתובבתי בצד הארי ללא פרוטה בכיס, אף לא לנסיעה בחשמלית. לעומת זאת היו זמנים שהיה לנו כסף רב ותבעיה היתה כיצד להובילו ולהחזיקו.

דויד ליוור, מחבר הספר „עיר המתים“, אשר עבד כמחשנאי במחסן החפצים השדודים עליידי הגרמנים אחרי חיסול הגיטו במחנה הקטן שהושאר זמנית עליידי הגרמנים, וכן יושי יודה, שעבד גם הוא באותו מחנה, דאגו תקופה מסוימת לאספקת כספים וחפצים שונים למכירה. כדי לקבל מהם את הדברים התגנבתי פעמים מספר לתוך המחנה. הכניסה היתה כרוכה בסכנות, כי בין הבית האחרון במחנה לבין הבית הקיצוני באיזור המושב עליידי פולנים וגרמנים היתה שמירה גרמנית מעולה. הייתי מתקרב אל אחד השוטרים היהודיים שבתוך המחנה, אשר הכיר אותי וידע על מטרת בואי והוא היה מאפשר לי לעבור. לשם הסוואה היה גם מוכן בשבילי כובע לבן כשל שוטר.

כאן עלי להזכיר גם את הגרמנים המעטים שעזרו לנו. בין הגרמנים בעלי התפקידים השונים במחנה היה אחד שהציג את עצמו כסוציאליסטימוקראט וכאנטי נאצי מוכח. הוא ידע גם איאלו ביטויים נפוצים באידיש והיה אומר לי: „אייך ווערדע, שמירה שטעהן“ (אני אשמור)...

היה עוד גרמני אחד, איתו עמדנו בקשרים ושאר סיכן פעמים רבות את חייו למעננו, אם כי מטעמי זהירות שמר על מרחק מסוים בינינו. הוא לא רצה לדעת את כתובותינו ולא יכולנו לבקר בביתו. פגישותינו היו בכל מיני מקומות מקריים. הוא סיפר לי, כי היה נוכח פעם בהוצאה להורג של יהודים. היתה זו תוריה קשה מאוד עבורו, אשר בספרו עליה הגיע להתרגשות רבה. ואף היה חוזר ומודיע מיד היכרו במאורע הזה. במקרים אלה צריך הייתי לחזק ולעודדו. הוא הוזיר אותנו בדבר סריקות מתקרבות ופעם אחת אף ניצלתי הודות לאזהרתו המקדמת שלא להתקרב לאיזור הסריקה. ידוע לי, כי זמן רב הסתיר אשה יהודיה וכלכל אותה שלא על מנת לקבל פרס.

שינוי ניכר לטובה במצבנו חל עם יצירת הקשר להונגריה דרך סלובקיה. הדרך להונגריה נסללה עליידי חברים שהצליחו, עוד בזמן הגיטו, להישלח ל-ILAG (נחנות לנתיני חו"ל). אחד החברים הצליח להעביר לנו כתובת של איש הקשר שלנו, קורנינסקי, בבראטיסלבה, ברחוב ילובה 6. קורנינסקי היה חבר „פרייהייט“ דרוז, שהגיע לסלובקיה ומשם ניסה לארגן פעולת הצלה בשבילנו (הוא ניצל ונמצא בארץ). בתחתי אחרייכן במחנה בארשבץ, פגשתי יהודים מסלובקיה, אשר סיפרו לי כי בכתובת האמורה היה בית ועד לפעילי התנועות תחלוציות, אשר עסקו בהצלה. החברים בסלובקיה שלחו לנו כספים באמצעות שליחים שונים, ביניהם גרמני אחד.

באמצעות הקשר שהיה לנו עם פקיד ה„ארבייטס-אמט“ הצלחנו לשלוח אנשים בודדים, ולפעמים גם קבוצות קטנות, בחור פועלים פולנים, ואלה נשלחו לעבודה אצל איכרים גרמנים.

קשה לי, לבדי, לסכם את תוצאות פעולות התצלה שנעשו על-ידינו ולקבוע כמה אנשים ניצלו הודות לפעולות אלו, כי לא היכרתי את כל הניצולים ולא על כולם ידוע לי, וגם מבין אלה שאז היכרתי אותם במשך ימים מספר לא כולם זכורים לי. עזרתנו התבטאה בצורות שונות: הברחה להונגריה, הברחה לעבודה בגרמניה, אספקת ניירות, "אריים", מקומות מחבוא ומגיים, עזרה כספית, כרטיסי מזון, ועוד פעולות רבות אחרות. יתכן כי הוא נפגשנו כולנו, כל הפעילים שנשארו בחיים, היינו יכולים, על ידי העלאת זכרונות משותפים, לקבוע מספר קרוב למציאות של הניצולים על-ידינו.

אציין רק את החברים הפעילים שניצלו ושהיכרתי מקרוב (אם כי חיים אתנו בארץ עוד אחרים, שפעילותם היתה בעת המאבק בגיטו): מאיר שולמן ורעייתו נחמה; אברהם איוביזקי (מוזכר גם בסאמר של יואל בראנד, ראווה לציון אפיזודה יפה: אברהם זה נפרד מאתנו לפני צאתו בדרכו להונגריה בפזמוני ניגון חסידי אהוב עליו, ותבטית לחזור על אותו ניגון אם נוסה עוד להיפגש בארץ, כשנפגשנו, אחרי שנים, בתל-אביב — הזכיר לי את הדבר וחזר על הניגון); חייקה קלינגר, נפטרה בקיבוץ העוגן בשנת 1958; הלנה שניצר, הידועה בכינויה קסיה; אברהם וילברשטיין; אהרן ברנדס; פולה ברנדס; רינה קוקילקה; פלה כץ.

אציין שני מקרים מעניינים מפעולות התצלה למען אנשים בלתי מזכירים לנו, פעם, בסוף 1943, יצאתי עם דורה, לאחר מילוי שליחות, ממחנה החיסול בבנדין. זה היה לפנות ערב, זמן קצר לפני תחילת שעת העוצר. נתקלנו באשה עם ילדה בת 4, שעשתה רושם של מי שנמצא במצב מיואש לגמרי. בגלל התקרבות זמן העוצר לא היה לנו פנאי להתעכב על ידה. גם לא ידענו מי היא. ניגשנו אליה במהירות ומבלי להיכנס בשיחת אתה מסרנו לה את השעונים וכסף שהברחנו זה עתה מן המחנה הסתלקנו. לא ידעתי יותר על גורל האשה וילדה לאחור-מכן, והנה לפני שנים מספר, בעומדי ליד תחנת אגד בתל-אביב, ניגשה אלי אשה ושאלה אותי אם אינני אותו האיש שמסר אז לידיה את השעונים. הסתבר כי הכירה גם את אבי. כמו-כן סיפרה כי אותו ערב היה גורלי בשבילה, שכן נשארה ללא כל אמצעים והעזרה שנתנו לה הצילה.

מקרה דומה קרה גם עם נערה אחת בשם מריסיה, אשר פגשה בי במקרה בצד הארי, שעה שהיתה זקוקה לכסף למען הצלתה. היא קיבלה את הסכום המבוקש והרדה לכך ניצלה והגיעה לאחר-מכן למקום מבטחים אצל כומר קתולי.

כשלון הברחתה להונגריה

אינני יכול היום לזכור את סדר הנסיעות לסלובקיה ולהונגריה. בכל אופן אני הייתי בין האחרונים שהוחלט על נסיעתו. מרבית חברינו היו כבר בהונגריה, שעה שנאסר מאיר שולמן. מלבדי נשארה עוד דורה, שצריכה היתה לצאת לדרך שבוע אחד לפני. זה היה כבר בינואר 1944. נשארה גם פלה כץ, שרצתה עוד להציל את משפחתה. באותו זמן קיבלתי את הידיעה מאבי שהיה במחנה מסונף

לאושבין. את הידיעה קיבלתי ממנו באמצעות פועל פולני שעבד באותו מחנה. הלה העביר את המכתב לפולני אחר, שקיימנו אתו קשרים, והוא שהיה מחליף לנו דולארים במארקים גרמניים.

כשקיבלתי את הידיעה מאבי, דחיתי את יציאתי להונגריה. גם דורה דחתה את יציאתה והחליטה להישאר ולעזור לי בנסיון להציל את אבי. אחרי שקיבלתי את הכסף מסופיה לא ראינו עוד צורך לעכב את נסיעתה של דורה, והיא הסכימה לצאת בטרנספורט הקרוב ביותר, אלא שהיתה זו דרך שממנה לא חזרה עוד. אותה שעה היה הקשר עם בראטיסלבה ועם בודאפשט כמעט סדיר, ועסקנו בהעברתם של יהודים שלא מכין חברי האירגון. כי צריך לזכור שנמנע כל חברי האירגון הלוחם כבר עברו להונגריה לפני כן. נדמה היה לנו כי הדרך בטוחה, וגם אם מתאחר בכמה ימים אות־היום מן האנשים שיצאו, אין בכך סיבה רצינית לדאגה.

ימים אחדים אחרי יציאתה של דורה הצליחה פלה כ"ץ לרכו סביבה את בני משפחתה: אמ, אחות, גיס וילד של קרובים שניספו, והחליטה לצאת לדרך גם היא. אני צריך הייתי ללוות אותם. בינתיים לא נתקבלה כל ידיעה מדורה, אבל לא התשבנו זאת. כל טרנספורט היה קשור בעשרות סידורים ופרטים מיוחדים בלתי ידועים מראש, וקשה היה לדקדק תמיד אחרי כל הפרטים. התשנחה על הברחת האנשים היתה אז בידי שני פולנים: בוז'אנסקי מביליץ ומיטיק קוביליץ הנזכר לעיל, בנם של בעלי הבונקר במיכלקוביץ. מן הנסיון הקודם נדמה היה לנו כי אנו בידיים נאמנות. לכטחוננו הוסיפה גם העובדה שבוז'אנסקי היה ידוע לנו כידיד ותיק של קוביליץ, אשר ביחס למתיסנותו לא יכלו להיות ספקות כלשהם. קיבלנו גם ידיעות מעודדות מטרנספורטים קודמים על נאמנותו של בוז'אנסקי, אשר אף היה מעביר על גבו אנשים שנחלשו בדרך. היו לנו גם ידיעות כי בוז' נימנה על אנשי המחתרת הפולניים והוא קשור עם הפרטיזאנים.

באותם ימים היתה אדלה גוטרמן אחת הפעילות העיקריות שלנו. לפני כן לא התבלטה, כי לא היתה קשורה קודם לכן עם ממגרת חנועית, והתקרבה אלינו רק בשלב מאוחר. היכרנוה כבעלת אופי וכשרונית. היא אמרה לי כי לבה מבא לה רעות ושדלה אותי שלא אלווה את הטרנספורט. אך אני לא ראיתי בתחושה שאינה מתבססת על עובדות משום גורם בעל משמעות רצינית.

סמכתי על נסיוננו בעבר החלטתי להילוות לטרנספורט. תפקידי היה ללוות עד לקבוצת המבריחים בביליץ. על אף היסוסיה החליטה אדלה גם היא להצטרף אלינו, כדי שלא אשאיר לבדי בכל מקרה שלא יקרה. בביליץ נפגשנו עם בוז' התנהגותו לא עוררה כל חשד לא בעיני ולא בעיני אחרים.

מאסרי על ידי הגיסטאפו ובריתותי מבית הסתר

היינו בבית־קפה ליד תחנת הרכבת וחכינו למועד יציאת הרכבת אשר צריכה היתה לקחת את קבוצת היוצאים עד לתחנה בשם ילסניה, ממנה עמדו לצאת בלילה

אל הנבול ברגל בלוזית המבריקים, בו' אמר לי לצאת לרציף ולחכות שם לאחד הפרטיזאנים, אשר צריך להופיע שם. הלה יכיר אותנו לפי סימנים מיוחדים, והוא אשר יוביל את הקבוצה עד ילסנית. יצאתי מבית-הקפה כדי לקנות כרטיס יציאת לרציף, אך בעוד אני עומד ליד אשנב הקופה תפסו אותי מאחורי שתי זרועות חזקות וחיש הובילוני לעבר שני אנשי גיסטאפו גבוהי קומה. השניים קידמו אותי בצחוק: „האינך מכיר אותנו? אבל אנחנו מכירים אותך. בוא אתנו. כל תנועה חשודה מצידך תגרום למוות במקום". הם החזיקו בי והעבירוני אל מחוץ לשטח התחנה כדי לא לעורר תשומת לב ברחוב. הובילוני דרך סימטאות אל משרד הגיסטאפו.

ראשית כל חיפשו אצלי נשק, תוך כדי החזקת אקדח טעון ליד ראשי. אחר מכם אמר: „רציף להציל את אביך, היכן הוא נמצא כעת?" הבנתי כי בו' בגד, כי אותו רציף לגייס להצלת אבי. גם לא יכול היה להימצא כל הסבר אחר למאסרי ולא היה יסוד לחשוד במישהו מלבדו. השערתי נתאמתה כשנודע לי, שגם מיטק קוביליץ נאסר.

חוקרי הגיסטאפו דרשו ממני פרטים על אירגון התצלול. הבחשתי כל קשר לאירגון כלשהו וכל ידיעה על קיומו. בין חפצי נמצאה אצלי חפונתו של מרכוס פוהורילה — אחד מאנשי המחתרת בבגדיו. החזקתי בחפונתו בגלל מראשו הארי. כשהוציאו את תמונתו ואמרו: „הרי זה פוהורילה?" — הבנתי כי גם הוא נפל בידיהם. לא היה, איפוא, טעם להמשיך ולהכחיש שאני יהודי, מה גם שכרציל היו עומדים על כך מהר. כדי לסגור עיניים מיותרים תחיתי שאני יהודי, אלא שמסרתי שם מזויף, כדי שלא ידעו את זהותי האמיתית. הודאתי חסכה לי לפי שעה עיניים נוספים. נכבלתי באזיקים והושלכתי לתא במרתף.

כעבור שעות אחדות הוציאוני שוב לחקירה ולנגד עיני עמדה אדלה וכל הקבוצה שבאה איתי. בהמשך החקירה התברר לי כי לא רק דורה, אשר נסעה לפנינו, כי אם גם אנשים אחרים מחברינו שלא ידענו עד כה על גורלם, נמצאים גם הם בידי הגיסטאפו. כך הוזכרו שמותיהן של עליות — אשתו של תרשל שפרינגר, ושרה — אחותה של רניה קוקילקה. הן יצאו זמן קצר לפני כן מן הבונקר במיכלקוביץ כשפנתן מיועדות לשלוחה העילית (שלא היתה גרמנית גם לפני 1939), כדי לטפל בכמה מחבריהן מקיבוץ דדור, שהסתתרו שם ולהעביר גם אותם להונגריה. לא ידעתי, כמובן, כל פרטים על מאסרן וכן לא הבנתי כיצד נפלו לידיה של הגיסטאפו בביליץ.

תוך עימות עם קבוצת תאנשים, ועם אדלה בתוכם, המריצו אנשי הגיסטאפו את אדלה שתשפיע עלי להודות. אך אדלה החזיקה מעמד. איש גיסטאפו בעל אגרופים חזקים היכה אותה וצעק כל הזמן: „איפה שאני מרביץ לא יצמח עוד עשב". את החקירה ליוו בכדיחות שחצניות, גסות ומשפילות. אחד החוקרים נתן לי מחמאה על שהחזקתי יפה מעמד בחקירה. לפני שהאחרוני לתאים פשטו ממני את בגדי ונתנו לי ללבוש את בגדי הסקי של אדלה, בהם נראיתי מנוח

מאוד. לעומת זאת נתנו לאדלה חלוק בלוי וקרוע. יתכן כי הלבישונו בגדים אלה לא רק לשם התעללות גרידא, אלא כדי שלא נוכל לברוח מן המאסר, שכן בבגדים אלה נפחד לצאת לרחוב פן נעורר מיד תשומת לב. בעת החקירה רמז אחד החוקרים משהו על קשרינו עם הונגריה, אך כנראה שלא ידע הרבה, כי לא תזכיר דבר זה שנית. אחרי החקירה הזאת הוחזרנו לתאים — היינו בבית המעצר הזמני של המשטרה וחינו להעברתנו לבית-הסוהר.

עימות נוסף נערך ביני לבין מיטק קוביליץ, שנאסר גם הוא והוחזק באותו בית מעצר משטרתי. אמרו לו כי מוטב שידחה בכול, מאחר שאני כבר ממילא גליתי להם את הכול. אותו דבר אמרו לי עליו. ברמז קל הצלחנו לרמוז איש לרעהו כי אין זה נכון והכחשנו כל היכרות בינינו. אמנם ידענו כי צפויים אנו למכות ולעינויים, אבל אם נחזיק מעמד לא יוציאו מאתנו דבר; ואילו אם נודה — אבודים גם אנחנו וגם כל הקשורים איתנו. נסיתי גם להטעות ולבלבל את החוקרים בכך, שמסרתי להם כתובת של אחד ממקומות מגורי הזמניים אצל פולני שנתגלה כפרובוקאטור, עסק במהיטת כספים מקרבנותיו היהודים והסגיר רבים לגיסטאפס. טענתי כי היה זה מקום מגורי תיחודי, וכי בכל יתר הזמן מאז עזבתי, הסתובבתי כבן-בליבית בגנים ובשדות שמחוץ לעיר. למולי לא הוסיפו לחקור אותי. מאחר שהודיתי כי אני יהודי, לא מצאו עוד עניין רב להמשיך בחקירתי, שכן בתור יהודי ממילא נחרץ גורלי, ועלי להישלח להשמדה.

ראש התא בו ישבתי, גם הוא אסיר שכונה בשם „קליפקטורי“, היתה לו רשות לצאת לפרוזדור ללא ליווי. הצעתי לו את בעלי הסוכות המורה נעליו הבלויות ובלבד שיסדר לי אפשרות, בהזדמנות נאותה, לצאת לכמה דקות לפרוזדור כדי שאוכל לחטוף שיהיה קצרת עם אדלה, דרך האשנב אשר בתא סמוך. העיסקה יצאה לפרעל. ראיתי את אדלה. היא מסרה לי היכן נמצאת בת אחותה והשביעה אותי שאם אצליח לברוח, אטפל בהצלת הילדה.

נדמה היה באותו מעמד כי הפעם אין כל אפשרות וסיכוי לברוח. היו אתי בתא רוסיים ופולנים, פליליים ופוליטיים, שניסו לא פעם לחשוב על בריחה — אך ללא הצלחה. עם שבוי רוסי אחד בלבד מצאתי שפה משותפת במקצת. הוא סיפר לי כי קרא מיצירות שלום עליכם ברוסית. ברם, מקריאת שלום עליכם ועד לתוכנית בריחה משותפת היה מרחק רב. כל תנועה שעוררה את תשומת-לכם של אסירים אחרים — ומזה אי-אפשר היה להימנע בתנאים שלנו — היתה מסוכנת, שכן בתא שרצו מלשינים ופרובוקאטורים.

אולם התודמנות באה באורח בלתי צפוי לגמרי. באחד הימים שאלו הגרמנים אם נמצא נגר בין האסירים. עסקתי בעבר בנגרות כתחביב, אך מעולם לא הייתי נגר. מובן שהצעתי את עצמי מיד. היות והיה זה מאסר משטרתי, ומרבית האסירים היו שם רק ימים מעטים כמוני, לא הכירו כל הגרמנים מהנהלת בית הסוהר את כל הפעוירים, ובמקרה גם לא דקדקו ביחס לזהותי. נלקחתי יחד עם אסירה אחת, אוקראינית שלא ידעה גרמנית, בליווי שני שוטרים חמושים ברובים מכודנים. שני

המלווים היו, כנראה, טירונים בתפקידם. הם קיבלו בתמימות ובאימון את סיפורי שבדיתי לחם בדרך למקום העבודה, כי אני „פולקסדויטשה“ ונאסרתי על עבירה קלה בעסקי שוק שחור. הובאנו לנגריה עזובה, בה נשארו עוד כל הכלים. היה בה חלון ראווה חגרמנים לא רצו שהלון הראווה יישאר פתוח ויגלה לעיני עוברים ושבים כי המקום עזוב ופרוץ. לא היה כל צורך בנגר, שכן הם התכוונו רק לכסות את חלון הראווה בסיסמאות שונות. האוקראינית נצטוותה לערוך גקיון יסודי במקום. אף על פי שלא ראו בי אסיר מסוכן, הרי כהיותי גבר, מצאו לנחון לשמור עלי יותר מאשר על האוקראינית. לה הירשו גם לצאת החוצה לנקות את השמשות מבחוץ. ברגע מסוים ביקש אחד השוטרים מחברו להישאר כמה רגעים לבדו, כי הוא רוצה לגשת לבית-מדרשות קרוב. משחלך האחד הצעתי לשוטרי הנשאר שאני אעזור לפעולת הנקיון לנקות את השמשות מאחר שהיא איננה מסתדרת לבדה ולא תצליח לנמור עד לשעה המסוימת. בית המלאכה נמצא ליד תצטלבות רחובות. בחגתי בבהרף-עין את המקום. ניצלתי רגע, כשהשוטר היחיד שנשאר לשמור עלינו הסתובב בגבו אלינו, קפצתי והתחלתי לרוץ. לא ידע לי, כמובן, מה חיתה תגובתם של השוטרים לבריחת, אך ברור לי שקשה היה להם לקבוע באיזה כיוון ברחתי, בגלל התצטלבות. לא יכולתי להמשיך בריצה זמן רב, כי גם בלי לרוץ עוררתי תשומת לב רבה מדי בבגדי הסקי הנשיים שעלי, ובכך שהייתי מלוכלך מאוד.

נכנסתי בכניסה הראשונה של בית מגורים שנראה לי ריק ומתאים, עליתי לגג והסתתרתי ללא תנועה באחת הפינות. אף על פי כן הרגישו בי שכנים. הם שאלוני למעשי כאן. בינתיים התלככתי על הגג עוד יותר וגראתי כפועל בגורדי עבודה מלוכלכים ומשונים. אמרתי לשכנים כי אני עוזרו של בונה ארובות, אשר עומד לבוא לכאן, ואני מחכה לו. הם התפלאו קצת על כך והחליטו שימסרו את העניין לשומר הבית, שזה עניינו.

הסתלקתי מהר, שמא באמת יבוא שומר הבית. משיצאתי, ראיתי את גבו של אחד השוטרים שליחוני כשהוא רוכב במהירות על אוטוויים. שוב נכנסתי במהירות לבית סמוך והסתתרתי בעליית הגג עד שהחשיך. לא ידעתי מה לעשות. היה לי קר מאוד והרגשתי כי הרכיבות והקור מציקים יותר מהרעב. על אף הסכנה שבדבר רציתי להצית אש כדי להתחמם ולהתייבש במקצת, אך לא היו לי כל אמצעים להצית אש, לא גפרורים ולא מצית. כל גסיונותי להצית אש עלידי שיטטוף חומרים שונים, שהיו על עליית הגג, לא הצליחו. משהחשיך לגמרי והקור הציק לי יתר על המידה, ירדתי לרחוב והלכתי ללא מטרה. בבילוי לא היה עוצר לילה, כי העיר הייתה כולה „גרמנית“, אך בכל זאת מסוכן היה להסתובב בלבושי המזור ברחוב. בגלל חורשן הכבד עליתי על תייל דוקרני ונפצעתי בחזה וברגל. המשכתי בדרכי וזכרתי בכתובתה של משפחה פולנית, אצלה הסתתרה ידידתו הקומוניסטית של פאבל יבורסקי, ואשר פעם ביקרתי אצלה יחד עם אדלה. כבר הייתה השעה שתיים בלילה כשדפקתי בדלת באמתלה שאני מחפש את אדלה. בעלת הבית הכירה אותי ונתנה לי להיכנס הביתה. מובן שלא אמרתי לה דבר

על כך שאני ואדלה נאסרנו וכי אני ברחתי ומחפשים אחרי, לעומת זאת בדיתי סיפור אחר שיתקבל על דעתה: אמרתי כי אני עובד בבית חרושת לנשק. מסרתי את שם בית החרושת, שראיתיו כתוב על שלט, בעוברי במקום שעות מיספר לפני כן. סיפרתי לה כי עבדתי ליד דוד חמצן שהתפוצץ וברחתי משם, משום שאני פולני ומפחד שיאשימוני בחבלה. בימים ההם קרו מקרים רבים כאלה שהגרמנים האשימו פרעלים פולנים בחבלה, בכל מקרה של תאונה בבית חרושת. היא לא ידעה, ומובן שלא סיפרתי לה, כי אני יהודי, וכי אין לי ברגע זה כל תעודות. היא האמינה לסיפורי והשאירה אותי עד הבוקר בביתה. אכלתי אצלה, נחתי קצת, וגם קיבלתי מטנה הלוואת לגסיעה ברכבת לקאטוביץ. היא התנצלה בפני כי אינה יכולה להחזיק אותי יותר בביתה, מפני שיש לה דייר מישנה, איש ס.א. גרמני. גם אני, כמובן, לא הייתי מעוניין להישאר בביליץ, וכל משאת נפשי הייתה להסתלק משם במהירות האפשרית ולחזור לקאטוביץ.

לפנות בוקר עזבתי את הבית. חששתי ללכת לתחנת הרכבת בביליץ, סן אפול למלכות, והעדפתי ללכת ברגל מרחק שתי עיירות נוספות בדרך מביליץ לקאטוביץ ורק שם עליתי לרכבת. באחת התחנות בין ביליץ לקאטוביץ, היא תחנת דוידוצה, ישנה צומת דרכים, ובדרך כלל נערכו בה ביקורות לעתים קרובות. גם הפעם עלו שוטרים צבאיים לבדוק את התעודות. כאמור, הייתי לבוש בגדי פרעל מלוכלכים, ונסיתי להעמיד פנים שקטים. כנראה שלא הצלחתי בכך, כי לאחר שלמולי ירדו השוטרים, לפני שהגיעו אלי, מפני שהרכבת התחילה לזוז, פנו כל היושבים בתא אלי במבטי אהדה, שהעידו כי הרגישו בהתרגשותי, ומובן להם שאינני כשר בעלני השלטונות. מובן שלא חשדו בי כלל שאני יהודי, שאילו לא כן לא הייתי זוכה כלל לאהדתם. כן יש לציון, כי עד לביקורת ובשעת הביקורת דיברו כולם גרמנית, אך משיצאו השוטרים התחילו לדבר פולנית.

הפעמים הציקו לי מאוד, העלו מוגלה והיה חשש להתפתחות מסוכנת בשל ויהום. היה זה בינואר 1944. הלכתי לרופא הפולני, שהכרתי עוד מלפני המלחמה, בקאטוביץ, כאשר טיפל פעם בבני משפחתי. לא הסתרתי מפניו את זהותי. הרגשתי כי הוא מתייחס אלי באהדה מהולה בפה. הוא רצה לעזור, אבל שמח להיפטר ממני, כדי שלא אעזור עליו חשדות. דיברתי אתו על היהודים השרידים המעטים שנותרו ושאלתי אם הוא מוכן לעזור. בדבריו באה לידי ביטוי השתתפות בצער, אך גם חוסר נכונות למעשים כלשהם. מאחר שהרגשתי עד כמה גדולה פחדנותו, העדפתי שלא להכביד עליו יותר ולא הופעתי אצלו שנית. פניתי לרופא אחר, שנראה לי גרמני. גם אני הצנתי את עצמי כגרמני. דיברנו גרמנית, אך תוך כדי שיחתנו פלטתי ביטוי פולני. הוא שאלני על מצב תורני, שכן אצטרך להיכנס לבית-החולים, כי בטיפול אמבולטורי בלבד כבר אי-אפשר לעזור לי. על השאלה אשר למצב תורני עניתי בפולנית במילה אחת, שגילתה כי אינני מוכן לשוחח על אותו נושא ושאלני מי שישלם עבורי בבית-החולים. גם הוא עבר לפולנית בלחש קול. לא שאל לפרטים נוספים, לא לקח ממני כסף ואף הסכים להמשיך בטיפול ללא תשלום, אף בטיפול אמבולטורי, כאמור, כבר לא יכול היה לעזור. הופעתי אצלו עוד פעמיים

שלוש — ללא תועלת. מצב הפצעים החמיר, בהמשך הביקורים רכשתי את אמונו ונפרדנו כידידים. זכיתי לאהדתו כפולני בלתי־כשר בעיני השלטונות, אבל הוא לא ידע כי אני יהודי.

יחסו של הרופא הזה עודד אותי לפנות לרופא שלישי, תוך שיקול שקיים סיכוי לזכות באהדתו הנסתרת — מה גם שמצב פצעי לא הניח מקום לאפשרות של הימנעות מטיפול רפואי. פניתי לד"ר קובלסקי, מנתח מפורסם, ששמעתי עליו עוד בשנים קודמות. הופעתי לפניו כגרמני, וכך גם היתה הופעתו לפני. הפעם הפלמתי בכוננת מילה פולנית תוך שיתתנו. הוא היסס רגע, הסתכל אם אין שומעים אותנו ועבר לפולנית. הוא הרגיש מיד כי אינני „אדם כשר“, אבל לא חשד בי כי אני יהודי. ככל אופן, באותו שלב, הוא גם הציע לי להסתתר בבית־החולים „שלו“, שהיה, אגב, שייך לקונצ'רן של הרמן גרינג. כמובן הציע לי להינתח אצלו, שכן הניתוח היה כבר הכרחי. בית־החולים היה בשכונת וולגוביץ, עלי־ד קאטוביץ. בנוכחותם של אחיות, חולים, או אנשים זרים אחרים, דיברנו רק גרמנית והופענו כגרמנים אמיתיים. אך כשהיינו לבדנו דיברנו פולנית. היה זה גילוי נאה של סולידאריות בין פולנים, אבל לא גילוי של אהדה ליהודי, שכן עד יום אחד לפני מאסרי לא חשד בי שאני יהודי.

במאסר 1944 נותחתי בבית־החולים של ד"ר קובלסקי, שמי בבית־החולים היה אדוארד קלמנס. כשעדיין שכבתי בבית־החולים הלשין עלי מישוהו בגיסטאפו וסוכניה באו לאסרני. כנראה שכאותו שלב לא מסר המלשין פרטים מלאים עלי, שכן סוכני הגיסטאפו הסכימו להשאירני במקום 24 שעות נוספות, מאחר שהרופא טען כי במצבי אני מוכרח עדיין לשכב בבית־החולים. אך הם היתנו כי תחדר יהיה סגור ופרט לרופא ולאחות לא יורשה לאיש להיכנס אלי, כדי שלא תינתן לי אפשרות לברוח. באותו לילה בא הרופא אלי לביקור מיוחד. הוא ביקש את האחות להשאיר אותנו לבדנו וסיפר כי בא כעת במיוחד אלי, לאחר שנחקר אודותי על־ידי הגיסטאפו. הוא אמר כי העיד עלי שאני גרמני, מהגיסטאפו דרשו ממנו לבדוק אם אני נימול, והוא העיד כי אינני נימול. הוא הסכים להביא לי בגדים ולאפשר לי להימלט, על אף הסכנה הנשקפת לו מכך. הרגשתי שדבריו כנים והוא עשה רושם כי צר לו מאוד על שאינו יכול לעזור לי יותר מזה. השתדלתי להרגיע אותו והפצתי בו שינוקט בכל האמצעים הדרושים לכל יכולע לו. הוא לא הזכיר יותר את עניין יהדותי, ואין לי ספק עד היום, כי רצת בכנות לעזור לי. ברם, אנשי הגיסטאפו הקדימו לבוא, הם לא חיכו אפילו 24 שעות ובאו לאסרני. עוד לפני שהרופא יכול היה להביא לי בגדים, כך סוכלה תכנית בריחתו.

מבית־החולים נשלחתי ישר לאושוויץ, ושם נודע לי כי אחרי מאסרי נאסרה גם סופיה. נאסרו גם פאבל יבורסקי שנוכח לעיל, ואיש מהחירת פולני אחר, שגם אתו עמדנו בקשרים, זיגמונד סטנקיביץ. עם שניים אלה קיימנו קשרים רק אני, אדלה גוטרמן, אשר נאסרה עוד קודם לכן יחד אתי בביליץ בינואר 1944 ואותה שעה עדיין היתה במאסר, וכן אחד ברוד כ. וכנראה שאותו ברוד הסגיר אותנו. מלבד שלושתנו אף אחד מבין אנשינו גם לא ידע עליהם. סטנקיביץ היה מטובי

האינטליגנציה הפולנית, אדם בעל השכלה גבוהה ושארירות, הוא היה אוהב-יהודים לא רק להלכות, כי אם גם עשה רבות, סיכן ואיבד את חייו, עד כמה שידוע לי היה מוצאו מוילנה.

את ברוך צירפתי למחתרת עוד בשנת 1942, כשהגישו עוד היה קיים. הכרתי כשהגיע לסוסנובין, אחרי שהצליח לארגן יחד עם עוד אסיר אחד בריחה מבית הכלא בקאטוביץ. הדבר נראה לי כמעשה גבורה המעיד על אומץ-לב וגבונות להסתכן. היו גם המלצות על קבלתו לאירגונו מחברים שהכירוהו לפני-כן, הוא עבד אתנו, עסק במסחר שחור ובהברחות לשטח הגנרלי-גוברנמנט וממנו. בחורף 1942–1943 נעלם מעינינו לזמן רב, איש לא ידע מה קרה לו. היו שמועות כאילו נתפס ונורה בגבול או במקום אחר. במשך שנה תמימה לא ראיתיו ולא ידעתי מה אחר. כעבור שנה, בחורף 1943–1944, כשפעלתי בצד הארי, כבר אחרי חיסול הגיטו, עמדתי פעם בבניין הדואר בקאטוביץ ליד תא טלפון ציבורי ולהפתעתי הרבה הופיע ברוך לפני. שמחנו שנינו לפגישה הבלתי-צפויה. ברוך סיפר לי סיפור, שבקושי נתקבל על דעתי, אך באותם ימים טרופים קרו הרבה דברים שאינם מתקבלים על הדעת וקשה היה להבחין בין סיפורים על מעשים שקרו באמת לבין בדיות מוצעות מן האצבע. לפי סיפורו נאסר לפני שנה, כשנעלם מעינינו, עלידי הגרמנים. הוא הצליח להימלט מן המאסר והצטרף לפרטיזאנים פולניים מיוחדים של האירגון הפולני האנטישמי הידוע לשימצה, N.S.Z. היה זה אירגון פאשיסטי של פולנים, אשר שמו להם בתפקיד גם להשמיד את שרידי היהודים. יהודי שנתפס בידיהם ביערות היה נהרג באכזריות. בתוך הערים נהגו אלה להסגיר יהודים לידי המשטרה הגרמנית. הם גם שירתו את הגרמנים במלחמתם נגד חוגים מתקדמים ושמאליים באוכלוסיה הפולנית. ברוך התפאר לפני כי לא זו בלבד שהצליח להסתיר מפניהם את יהדותו, אלא שאף הצליח להתחבב עליהם. אך מאחר שבכל זאת קשה היה לבטוח בהם וגם נפשו נקעה מהם, החליט לברוח מקירבתם. גם סיפור בריחתו מן המאסר הגרמני נשמע כדמיוני. לפי דבריו הצליח לדחוף את איש המשמר שלייד אותו מתוך קרון הרכבת, התגבר על אחרים שניסו לעצור, התחמק מידיהם וקפץ מאותה רכבת. הוא הראה לי סימני פצעים בראשו ואף חלקיקי אבנים שנראו מתחת לעור הראש, לאחר שהפצעים הגלידו. כן סיפר לי כי הוא מוסיף כגרמני ומצבו בטוח. כאמור, לא עוררו סיפוריו או כל חשד בעיני, מה גם שידעתי כי הוא בחור אמין, זריז וממולת, שהצליח לברוח ממאסר גם בשנת 1942, וגם אז היו לו קשרים עם גרמנים.

באותה פגישה הסכים ברוך לתת יד לפעולות הצלה ועמד אתי בקשר הדוק. היה זה, כאמור, כבר בתקופת סיומה של פעילותנו, כשעסקנו בעצם רק בחיסול פעילותנו ובעברת שארית האנשים להונגרים. או הספיק ברוך להכיר, למעשה, רק אותי, את יבורסקי ואת סטנקיביץ. לא ידוע לי דבר על הנסיבות, בהן הפך ברוך כ. להיות פרובוקטור וסוכן, וכן לא ידוע לי דבר, וספק אם יש מישהו בעולם הידוע זאת, מה עבר עליו באותה שנה בה נעלם מוירת המאורעות שלנו ועד לשובו ולפגישתנו הגורלית בדואר בקאטוביץ.

אחרי שברחתי ממאסר בביליץ, בינואר 1944, נשבעתי בנפשי ברגע מסוים, כי לא אוסיף להסתכן, מאחר שניסים אינם קורים יום־יום, וכי מוטב שאפסיק כל פעילות, אסתפק בישיבה באחד ממקומות הסתר שעמדו לרשותי ואחכה שם עד יום הניצחון והשיחרור הנכסף. ברם, משפגשתי את פלה כ"ץ נוכחתי כי עדיין רבה העבודה לפנינו, על אף שנשארו מעטים מאוד. עליכן חזרתי מיד לפעילות, אשר נמשכה אנגם זמן קצר בלבד, עד סוף מארס 1944, כשנפלתי שוב בידהם של אנשי הגיסטאפו, בשוכבו בבית־החולים אצל ד"ר קובלסקי, כפי שסופר לעיל.

באותה תקופה קצרה של פעילות נודמן לי להשתתף בפגישה מעניינת עם אנשי מחתרת פולניים. הסתבר, כי הגיעו אז מווארשה שליחי מחתרת פולניים מאנשי פ.פ.ס., אשר בין היתר צריכים היו, לפי בקשת הוועד הלאומי היהודי שפעל במחתרת בווארשה, להכין תזכיר על מצב שרידי היהודים המסתתרים בצד הארי באזור וגלמביה ושלזיה. שליחים אלה הגיעו אל יבורסקי והוא הפגיש אותם עמנו. לפגישה באתי יחד עם ברוך, שכינניו היה אז בולסלאב. מלבדנו לא היה קיים כבר כל גוף מתת־רתי יהודי מאורגן, אך היו יהודים בודדים שהסתתרו במקומות שונים בכוחות עצמם. לי, בכל אופן, לא ידוע על איזו שהוא קבוצה יהודית מאורגנת בתקופה ההיא ולפי מיטב ידיעותי אין גם כל עדות שתרכוז על קיומה של קבוצה כזו. הפגישה עם השליחים הפולניים התקיימה בבית משפחה פולנית בקאטוביץ. השליחים ביקשו פרטים על קבוצתנו ועל יהודים בכלל המסתתרים בצד הארי, ומה העזרה שהמחתרת הפולנית יכולה להגיש לנו. מצבנו הכספי הגיע את הדעת כאופן יחסי, והעזרה הכספית שהוצעה לנו היתה צנועה ביותר, כך שלמעשה לא היה לה עוד רציני בשבילנו. מלבד העזרה הכספית הגיעו הפולנים עזרה בליווי אנשים הרוצים להצטרף אל הפרטיזאנים שלהם הפועלים בשטח הגנרל־גוברנמנט. כן הציעו לנו עזרה בתעודות אריות. סיפרנו להם על הגיירות והמומחיות בהכנת חותמות וניירות שגילה מאיר שולמן, אשר אז עוד היה אתנו ימים מעטים לפני צאתו גם הוא להונגריה, לא זו בלבד שלא הודקקנו לעזרתם בשטח זה, אלא שהפולנים אף ביקשו להזמין אצלנו הותמת מיוחדת מתוצרתו של מאיר, אינני זוכר אם אמנם סופקה להם התותמת המבוקשת. הם גם הציעו לנו נשק. אך האמת היא כי גם לבשק כבר לא היינו זקוקים אותה שעה. לא ניצלנו גם את הצעתם להעברת אנשים לשטח הגנרל־גוברנמנט, שכן העדפנו את העברת אנשינו משרידי המרד להונגריה. סיפרתי לפולנים על הפרובוקאטור רומאן בוזכנסקי, אשר הסגיר אותי ואת כל הקבוצה בביליץ. הם מסרו, כי ידוע להם עליו, וכי גם להם חשבונות אתו, והם מקווים שתימצא להם ההזדמנות להיפרע ממנו.

אף כי לא צמחה תועלת ממשית רבה מפגישה זו, התרשמתי ממנה עמוקות. היתה זו הפעם הראשונה שאנשי מחתרת פולניים חיפשו אותנו והציעו לנו עזרה. היה בכך משום מיפנה חשוב לעומת המצב לפני כן. היתה בכך משום עדות כי סוף סוף התעורר המצפון, לפחות אצל חוג אחד מן המנהיגות הפולנית במחתרת, אלא שלצערנו הרב היה כבר מאוחר מאוד, כשבצעם כבר לא היה כל ערר מעשי

למיפנה חשוב זה. כאמור, התברר לנו כי מיסדי העזרה מצידם והאפשרויות לכך הם מוגבלים למדי. אף על פי כן היתה משום חוויה עזה בפגישת הזאת והרגשת הקלה, כי שוב אין אנו בודדים לגמרי במערכת.

בארשביץ, לשם נשלחתי לאחר מאסרי בבית-החולים, פגשתי את ליאון ו. הוא סיפר לי כי בבית הסוהר בקאטוביץ נפגש עם ויגמונד סטנקביץ, אשר נאסר כנראה באותו זמן בו נאסרתי גם אני. סטנקביץ מסר לו כי בחקירתו נסתייעה הגיסטאפו בעדותו של ברוד נגדו ונגד אחרים. כאמור, נאסרו סטנקביץ ויבורסקי באותו זמן. לאחר עדותו זו של ליאון לא היה לי עוד ספק בדבר שברוד כ. היה המלשין.

לבסוף אוסיף עוד פרטים מספר על מאסרי, חקירתי על-ידי הגיסטאפו, הנאסר ואי-אלו פגישות מעניינות בבית הסוהר במיסלוביץ, בו שהיתי זמן-מה בטרם נשלחתי לארשביץ.

לאחר שנאסרתי, ובהיותי עדיין פצוע, הביאו אותי תחילה לחדר-חולים בבית הסוהר המרכזי בקאטוביץ, שם החליפו לי תחבושות לפני שהובאתי לחקירה בפני הגיסטאפו. נחקרתי על-ידי שתי רשויות בנפרד: תן על-ידי אנשי גיסטאפו והן על-ידי אנשי ס.ס. צבאיים.

בגיסטאפו חקר אותי אחד בשם פולטין, דמות מוכרת בסוסנוביץ ובגדוין. שמעתי עליו כבר קודם לכן מפיו מאיר שולמן, כי גם אותו חקר בזמנו. לפי דברי מאיר, אשר מוכן היה לנסות ולשחד כל אחד — ויהא זה הקצין הגבוה ביותר, היה גם פולטין זה מסוגל להטות אוזן להצעת שוחד נכבדה. לי, בכל אופן, לא היתה כל אפשרות כזאת, כי לא היה לי כסף באותו מעמד. חקירתי על-ידי פולטין היתה אנושית במובן זה שלא התעלל בי ולא היכה אותי. הוא ניסה לסחוט ממני חודאות בדבר עברי ובדבר קיומה של מחתרת. עם זאת לא האריך בחקירה. כנראה שלא ראה טעם רב בבידוח זמן על חקירת יהודי נוסף, המיועד ממילא לחיסול.

כאמור, הועמדתי לחקירה גם בפני אנשי צבא מפלוגת ס.ס. היתה זו חוליה בת שלושה אנשים, שענדו סימן עם האותיות S.D., אשר העיד כי השתייכו לחטיבת בעלת תפקידים מיוחדים. הזכרת שמם בלבד היתה מעוררת אימה ופחד אצל יהודים כמו אצל פולנים. הם הירבו לחקור אותי על יהודים מסתתרים, שהיו להם אי-אלו ידיעות על כך. ברם, לי כלל וכלל לא היה ידוע על קבוצות כאלה. בשלב מאוחר יותר, כשהייתי כבר בארשביץ, נודע לי, מתוך צירוף קטעי פרטים שונים ששמעתי מפיו יהודים יוצאי כושאנוב, ובעיקר מפיו אחד מהם בשם דויד ליפשיץ, כי אכן הסתתרת באותו זמן קבוצת קטנה של יהודים בסוסנוביץ, וביניהם אחדים מיוצאי כושאנוב.

חקירה זו אישרה את הסברה, כי לא רק אנשי גיסטאפו עסקו בבילוש אחרי יהודים, כי אם גם אנשים במדים. לעומת חקירתו ה"רכה" יהסית של פולטין הצטיינה חקירתם של אנשי הס.ס. באכזריותה. כל פעם שנסייתי לתת תשובה

מתחמקת ובלתי מלאה על שאלה כלשהי שנשאלתי, קיבלתי מכוח בשרשראות הברזל וגם בכת אקדחו של החוקר. בכת זו גרמו לי פצע רציני בראש. הם הוציאו אותי מחדר החולים בבית הסוחר כשאני לבוש פיג'מה דקה, אם כי היה אז יום קר בחודש מארס 1944, והסתובבו אתי במכונית קטנה ברחובות שונים בסוסנוביץ, על מנת שאראה להם בתים בהם מסתתרים יהודים. האמת היא, כפי שצינתי לעיל, כי גם בזמן שניהלנו פעולת הצלה נרחבת באופן יחסי, ובשיאה של פעולה זו לא ידענו על „קבוצות” של יהודים מסתתרים בסוסנוביץ, לא כל שכן שאנו לא אירגנו בונקרים בסוסנוביץ, כי מצאנו שהמקום אינו נוח לפעולות כאלו בגלל היותו ידוע מקודם כעיר בעלת אוכלוסייה יהודית ניכרת, וכן בגלל היותה עיר פולנית ולא גרמנית. מטעמים אלה היה זה מקום מיועד לפורצנות. כמסופר לעיל, העדפנו לארגן מקומות מחבוא במקומות חשודים פחות ככל האפשר. פרט לקבוצה מאנשי הנער הציוני אשר היה לה בסיס אצל משפחה פולנית בשם בוידאי הסתתרו אולי רק יחידים באופן פרטי, מבלי שמיושגו מלבדם ידע על כך. מבית הסוחר בקאטוביץ הועברתי לבית הסוחר בעיירה מיסלוביץ. בית סוחר זה היה מפורסם לשימעה במשטרו ותנאיו הקשים. בדרך-כלל ישבו בו פולנים: אסירים פוליטיים וגם פליליים. היו שם כמה מחלקות. המפורסמת ביותר היתה המחלקה הראשונה, אשר לפי השמועה ישבו בה אסירים פוליטיים שפוטרים, אשר נידונו למוות.

אותי הכניסו למחלקה השנייה, שגם היא היתה מפורסמת בתנאיה הקשים. גם במחלקה זו היו רוב האסירים פוליטיים. התא היה באולם של בית חרושת לשעבר, והיינו בו כמה עשרות אנשים. התא היה מלא מיטות דו-קומתיות. בכל מיטת שכנו שני אנשים. בכל תא היה מעין ממונה פנימי על התא שקראו לו „זקן האסירים”. בתאנו שימש בתפקיד זה קצין לשעבר בצבא הפולני, אשר הצטיין באכזריותו — שבוכותה מונה לתפקיד זה — ובשנאתו הזואולוגית ליהודים. כל אסיר חדש הייב היה לקבל מקלחת קרה ואחרית צריך היה לעמוד במשך שעות אחדות בקור מבלי להתנגב. בחייתי פצוץ הכאיב לי „טקס” זה שבעתיים. מלבד זאת היה עוד „טקס” נוסף, פנימי, מין „קבלת פנים” שהאסירים עצמם אירגנו לכל חבר חדש לצרה. קראו לזה „מתן לקח”. השלב הראשון של „טקס קבלת הפנים” התבטא בשלוש צליפות חזקות בשוט על החלק התחתון של הגוף כשהוא מוגלה. אם היה המוכה מוציא הגה מפיו — היה מקבל מכה נוספת. אני הובאתי לבית הסוחר יחד עם עוד שני נערים יהודים שנתפסו לאחר בריחה ממחנה עבודה אחד הנערים, כבן 16, נאנח, על שלא עמד במבחן — קיבל תוספת מכות. אחרי המכות קרא זקן התא, אותו קצין פולני שהוכרתי, בשמותינו. היינו צריכים לענות בצעקה חזקה „הנני” תוך כדי קפיצה ל„דום”. בהיותי פצוע בחזה וברגל קשה היה לי לקפוץ ולצעוק בקצב הדרוש, והתהעללות בליווי מכות נמשכה זמן ארוך. לאחר שזקן התא הואיל לתת אות כי „טקס קבלת הפנים” נסתיים, ניגשו אלי כמה אסירים והסבירו לי שלא רק אני נתקבלתי כך, אלא שזו „טקס חובה” לכל אסיר חדש. אסיר אחד, שרצה כנראה להביע לי את הוקרתו על שקיבלתי את המכות

ב„גבר“, אמר לי כי לפני כבר היה „יהודון“ אחד, אשר ידע לעמוד בכבוד, אלא שהוא נטלה כבר... לפי התאור התברר לי כי היה זה בולק קוויזר, איש הנוצר הציוני בסוסנוביץ, שהצטיין באומץ ליבו ומסירותו.

כשהוצע לי, אחרי-כן, למכור את בגדי שהיו עדיין במצב טוב תמורת לחם — סירבתי. סירובי עורר אלי יחס כבוד, שכן יש לזכור כי הופעתו החיצונית של האסיר קבעה במידה ניכרת את מעמדו בקרב האסירים. אנשים שמסרו את בגדיהם הטובים ולבשו סחבות, איבדו את זהותם העצמית ואת כבוד האדם ושימשו מטרת נוחה להתעללות. בתגובה לעמידתי זכיתי להצעה מצד אחד האסירים, כומר פולני, שאישן במיטתו, כי — כאמור — ישנו שניים במיטה. התיידדתי שם עם מהגרים אחד בשם הוטקה. כלילה ניגש אלי אסיר שנקרא בכלא בשם „פאן“ סטניסלאב, והציג את עצמו כקצין-קשר לשעבר של פ.פ.ר. לצנינים יהודיים. הסתבר כי הוא הכיר את עלוננו המתחרתי „הפירצה“, והוא שמח מאוד לשמוע כי הייתי בין עורכי העלון. שוחחנו ארוכות והוא ניסה להסביר בדרך השיטה הנרקסיסטית את המניעים להשמדת היהודים על-ידי הגרמנים. הוא גם הכיר כמה מאנשינו.

תכרתי שם עוד אדם, טיפוס מעניין, שידוע היה בבית הסוהר בשם „הבלגי השחור“. כשנדע לו כי אני אחד מפעילי מחתרת יהודית אנטי-נאצית, חיפש את קירבתי. פעם אחת, כשישנו שנינו במיטה אחת, סיפר לי בסוד כי הוא יהודי והיה קצין בצבא הבלגי והואשם על-ידי הנאצים בריגול. לפי השמועה עמדו להעבירו לוויילהלמסהאפן, לשם הוצאתו להורג. הוא היה לבוש בגדים מרופטים מאוד שעה שדווקא יחס חשיבות רבה מאוד להופעה החיצונית ולשאיפת להיראות „כבן-אדם“. יום אחד לפני שעזב אותנו מסרתי לו את בגדי, מאחר שידעתי כי אני ממילא הולך לאושביץ, ושם אין כל צורך בבגדים הטובים. ביום פרידתנו גילה לי כי אכן הוא יהודי, ואף הוסיף וסיפר שאביו היה רב ידוע. מסתבר שמלבדי לא ידע איש על כך, וכולם באמת חשבוהו לנוצרי. הוא אף ביקש ממני, שאם אשאר בחיים אחרי המלחמה שאחפש אחרי משפחתו. היה נמוך קומת, בעל מבנה גוף חסון מאוד, עם קרחת במרכז הגולגולת. מסביב לקרחת היה לו שיער שחור וגם שפמו היה שחור. מכאן כינויו „הבלגי השחור“. לפי דבריו שימש פעם כנספח צבאי בלגי באנגליה ובסין. הוא ידע גם סינית ואנגלית, נוסף לצרפתית וגרמנית, ונוסף על כך גם עברית. הוא ניסה לדבר אתי עברית, אלא שלצערי לא ידעתי או עדיין את השפה. על הגורלו היו ראשי תיבות והיה לו שם משפחה בדוי, ובזכרוני נשמר רק כינויו.

עלי להודות לו במידה רבה על שנטע בי את רגש התקווה והאמונה בהצלה גם על סף האובדן, כשנדמה היה כי כלו כל הקיצין. הוא עודדני תמיד וטען כי כל עוד חי האדם אסור לו להתאיש שמא יש עוד פתח להצלה. הוא האמין כי שנינו נישאר בחיים ונזכה לראות בסופם של הנאצים. בספרי לו כי אני עומד להישלח לאושביץ וכל משאת נפשי היא להיות ארון לחי ולגמור אותם לא ביד מתעללים — השיג לי באורח פלא מנה גדולה של רעל. נדמה לי שעזר לו בכך המתגנרם הוטקה הנזכר לעיל. בזכות אותה מנה של רעל, שנתנה לי תמיד את התרגשה כי אני באמת ארון לחי, הצלחתי לתחזק אחרי-כן מעמד באושביץ ולהישאר

בחיים. במשך כל חיי אחיה אסיר תודה על כך ל"בלגי השחור". הוא היה בעל חוש לקצב ואהב מאוד מוסיקה. כך מצאנו גרסא משותף לשיחה וגם נהגנו לומר בלחש מנגינות האהובות על שנינו, במיוחד משל שופן. בזמן פרידתנו נתן לי מזכרת, אך זו גלקחה ממני בארשבין. בין האנשים האחרים הזכורים לי מבית הסוהר במיסלוביץ ראוי להזכיר גם עורך-דין פולני, שהייתה לו רשות לצאת מפעם לפעם את בית-הסוהר. הודות לכך יכולנו לקבל אינפורמציה על הנעשה בחזיתות המלחמה. מאחר שהיו אז נסיגות בלתי פוסקות של הגרמנים, שימשו לנו ידיעות אלו מקור עידוד רב.

לאחר עשרה ימי שהייה בבית-הסוהר במיסלוביץ נשלחתי לארשבין. בדרך צורפו לטרנספורט שלנו יהודים בודדים וגם משפחות מעטות שנתפסו במקומות שונים.

לא אספר כאן על טהנה ארשבין, אשר תואר כבר לכל פרטיו על-ידי רבים אחרים. אציין רק זאת, כי גם במקום זה הצלחתי לקשור קשרים מסויימים עם אנשי מחתרת, שאף ניסו לארגן בריחות מהמחנה. אך אני עצמי לא הספקתי למלא בארשבין שום תפקיד בר-משקל.

SUMMARY

In the beginning of this issue we bring original testimony by *Abba Kovner* and *Jitzhak Zuckerman* as noted down immediately after liberation. It bears the fresh impression of their encounter with a world that never knew the real meaning of the disaster and the feelings of Jews in the days of suffering and depression. These words have been published before — in part — but to-day only the few are aware of their existence.

We have thought fit to print this testimony at the occasion of the 30th anniversary of the uprising of the ghettos.

We print the essence of the testimony by *Shmuel Ron* (*Rosenzweig*) an underground fighter from *Zagłębia*. This testimony describes in detail the period of growth of the underground in the towns of *Zagłębia* — *Będzin* — *Sosnowic*, the beginnings of the Jewish Fighting Organization in these places and attempts to realize armed resistance.

The chapters describing the underground outside the ghetto, the smuggling of Jews across the Slovakian border and the existence of clandestine Jewish cells, is of special interest. The *Zagłębia* underground had to operate in territory officially annexed to the German Reich, a fact which still further complicated the relations between Jews and Poles. The document throws light on the background of these relations and depicts many live scenes that give them reality.

In the research column we bring a paper by *Helmut Eschwege* on the activities of single Jews and of Jewish groups within the German Reich. *Eschwege*, a German-Jewish research worker, living in East Germany, has collected a wealth of material from German archives; He has used testimony and published written material to produce a substantiated and, as far as possible, broad description of Jewish resistance in Germany. Putting together the many names and activities carried out, we learn that Jews took a fair share in the German resistance movement that, on the whole, did not distinguish itself neither by its scope, its energy or its ability to act.

Eschwege sees fit to stress the anti-Nazi activities of any Jew, without regard to his political affiliation or his motivation.

As *Eschwege* is writing in East Germany he was able to unearth a great deal of information on Jews in the politically radical camp (Social-democrats and Communists), yet he does